

2980-2806

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Vol./Cilt: 2 / Issue/Sayı: 2, December/Aralık 2024, pp./ss. 544-569.

Hac İbadetinin Uygulaması İle İlgili Fıkḥ Bazı Tartışmalar

Some Fiqh Discussions Regarding the Implementation of Hajj Worship

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14568064>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
15.11.2024

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
29.12.2024

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
31.12.2024

Dorlion Journal

Dr. Süleyman SARI

Diyanet İşleri Başkanlığı (Emekli),
Ankara, TÜRKİYE.

suleysar@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0009-0006-7572-5534>

SCREENED BY

iThenticate®
Professional Plagiarism Prevention

Öz

İslâm'ın beş temel esasından biri olan Hac; ibadet niyetiyle belirli bir zaman ve mekânda ihram elbisesi giyerek Kâbe etrafında dönmek (tavaf), Safa ve Merve arasında sa'y etmek, Arafat'ta vakfeye durmak, şeytan taşlamak, kurban kesmek ve traş olmak gibi birtakım ritüelleri yerine getirmek suretiyle ifa edilen bir ibadettir. Hz. Peygamber "Hac ibadetinizi benden öğrenin" buyurarak, bu ibadetin şekil ve esaslarını ümmetine öğretmiş; hayatında yalnızca bir kez hac yapmıştır. Bununla birlikte, sahâbe ve tabiîn dönemlerinden itibaren bu ibadetin bazı uygulamalarında farklı yaklaşımlar, fıkḥ tartışmaları beraberinde getirmiştir. Çalışmada, hem mali hem de bedeni bir ibadet olan hac ibadetinin uygulanmasında sağlık gibi bazı engellerin istitâat kapsamına alınıp alınmayacağı incelenmiştir. Dört günde ifa edilebilen hac ibadeti için verilen sürenin yani hac aylarının anlamı ana hatlarıyla değerlendirilmiştir. Hacı adaylarının aşırı yoğunluğu nedeniyle sıranın gelmemesi durumunda bu kimselerin mükellefiyetlerini kaybedip kaybetmeyecekleri gibi hususlar ile Müzdelife vakfesinin ve şeytan taşlamanın zamanı ile hedy kurbanının kesim mahalli gibi konular ele alınmıştır. Bu bağlamda, hac ibadetiyle ilgili mevcut fıkḥ birikimden faydalanarak, bu ibadetin uygulanması sırasında karşılaşılan sorunlara yönelik fıkḥi açıdan çeşitli çözüm önerileri sunulmaya çalışılmıştır. Bu öneriler, hac ibadetinin icrasını kolaylaştırmayı ve mevcut sorunlara etkili çözümler getirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: İslâm Hukuku, Hac, Mîkât, Şeytan Taşlama, İstitâat, Fıkḥ Tartışmalar, Cidde.

Abstract

Hajj (pilgrimage), one of the five fundamental principles of Islam, is a form of worship performed by performing certain rituals such as circling the Kaaba (tawaf) wearing the ihram dress at a certain time and place with the intention of worship, performing the sa'y between Safa and Marwa, standing at Arafat, stoning the devil, sacrificing an animal and shaving. The Prophet Muhammad taught his ummah the forms and principles of this worship by saying, "Learn your Hajj from me"; he performed Hajj only once in his life. However, since the times of the Companions and the Successors, different approaches to some practices of this worship have brought about fiqh discussions.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Sarı, Süleyman. "Hac İbadetinin Uygulaması İle İlgili Fıkḥ Bazı Tartışmalar". *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 2/2 (Aralık 2024), 544-569.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14568064>

CC BY-NC 4.0 DEED

In this study, it has been examined whether some obstacles such as health can be included in the scope of disposition in the practice of Hajj, which is both a financial and physical act of worship. The meaning of the months of Hajj, which can be performed in four days, has been evaluated in general terms. Issues such as whether or not the pilgrims will lose their obligations if their turn does not come due to excessive crowding, as well as the time of the Muzdalifah waqf and the stoning of the devil, and the place of slaughtering the hedy sacrifice have been discussed. In this context, by benefiting from the existing jurisprudential knowledge on Hajj, various solutions have been proposed from a jurisprudential perspective for the problems encountered during the performance of this worship. These suggestions aim to facilitate the performance of Hajj and to provide effective solutions to existing problems.

Keywords: İslâmic Law, Hajj, Mîqât, Stoning of The Devil, İstîtâat, Fiqh Discussions, Jeddah.

1. GİRİŞ

Bütün Peygamberlerin getirdiği din, İslâm'dır. Onlar İslâm binasını zaman ve mekâna göre birer tuğla koyarak inşa etmişlerdir. Allah Rasulü Hz. Muhammed de son tuğlasını¹ koyarak tamamlamıştır. “Bugün size dininizi ikmal edip nimetimi tamamladım. Sizin için din olarak İslâm’a rıza gösterdim”² mealindeki ayet bunu açıkça ifade etmekte ve Allah katında makbul din İslâm olduğunu³ ve bu dinden başka hiçbir din kabul edilmeyeceğini⁴ beyan etmektedir.

İslâm'ın en kutsal mekânı ve yeryüzünde mabet olarak inşa edilen ilk yer olan Kâbe,⁵ Mekke'de bulunmaktadır. Bu kutsal şehir, insanlık tarihindeki derin bir anlamı ve manevi bağları barındırır. Mekke, “elest bezmi”⁶ olarak bilinen, ruhlar âleminde Allah'ın Rab oluşunun kabul edildiği mekânlardan biri olarak nitelendirilir. A'râf Suresi'nin 172-173. ayetlerinde ifade edilen ve hadislerde de işaret edilen⁷ bu olayda, Allah Teâlâ, Hz. Âdem'in neslinden gelen bütün insanları Arafat'ta bir araya getirmiş ve bu topluluk “kâlû belâ” diyerek Rablerini kabul ettiklerini ifade etmişlerdir.

İslâm'ın hac ibadetiyle olan tarihsel ve ilâhî bağı, Hz. Âdem'in yeryüzüne indirilişiyle başlar. Hz. Âdem'in yeryüzüne inişinden sonra Mekke'ye gelerek ibadet etmesi⁸ ve iki oğlunun kurban ibadetiyle sınanması,⁹ bu bölgenin manevi önemini ortaya koymaktadır. Hz.

¹ İşaret edilen hadiste Hz. Peygamber: “Ben binada eksik bırakılan son tuğlayım,” buyurmuştur. bk. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), “Fezâil”, 21.

² el-Mâide 5/3.

³ Âl-i İmrân 3/19.

⁴ Âl-i İmrân 3/85.

⁵ Âl-i İmrân 3/96-97 (Âyette, “Mekke” ismi “Bekke” olarak verilmiştir).

⁶ İşaret edilen hadis şöyledir: “Allah Âdem'in belindeki soyundan Na'man'da (Arafat'ta) söz aldı. Onun sulbünden yarattığı bütün nesilleri çıkartıp zereler gibi önüne saçtı, sonra kendileriyle konuştu. Buyurdu ki: “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” Onlar da: ‘Elbette (sen bizim Rabbimizsin), biz buna şahitlik ederiz’ dediler. (Bunları) kıyâmet gününde ‘Bizim bundan haberimiz yoktu’ demeyesiniz ya da ‘Bizden önceki ecdâdımız Allah'a başka şeyleri ortak koşmuştu ve biz sadece onların izinden giden bir kuşağız, öyleyse (hakkı bizden) gizleyenlerin yaptıklarından dolayı bizi helâk mi edeceksin?’ demeyesiniz (diye size hatırlatıyoruz).” (el-A'râf 7/172-173). bk. Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavud (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996.), 1/272 (No. 2455); a.mlf., *el-Müsned*, çev. ve thk. Rifat Oral, – Süleyman Sarı (Konya: Ensar Yayıncılık, 2003.), 1/4 (No. 1/1-2).

⁷ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/272 (No. 2455).

⁸ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh el-Mekkî el-Ezrakî, *Ahbabu Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âşâr*, thk. Rüşdî es-Sâlih, (Beyrut: Dâru'l-Endelüs li'n-neşr, ts.) 1/36.

⁹ el-Mâide 5/27.

İbrâhîm ve Hz. İsmâîl'in Kâbe'nin temellerini yükseltirken yaptıkları dualar,¹⁰ bu kutsal mekâna yönelik evrensel bağlılığın ve teslimiyetin bir sembolüdür. Ayrıca, yetmiş peygamberin Medine ile Mekke arasındaki Ravhâ¹¹ vadisinden geçerek Mekke'ye gitmeleri ve Mina'da bulunmaları,¹² hac ibadetinin tarihsel sürekliliğini destekleyen önemli deliller arasında yer almaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de, “Sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de oruç farz kılındı”¹³ âyeti, İslâm'ın beş temel esası olan kelime-i şehadet, namaz, zekât, oruç ve haccın,¹⁴ Hz. Âdem'den itibaren peygamberler aracılığıyla insanlığa tebliğ edilen bir ibadet silsilesinin parçası olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Hz. Âdem'in de hac ibadetini yerine getirdiğine dair İbn Abbâs (ö. 68/687-688), Ebû Hüreyre (ö. 58/678) ve Ebû Seleme'den (ö. 4/625) nakledilen rivayetler¹⁵, bu ibadetin derin tarihi köklerini gözler önüne sermektedir.

Gelecekte Hz. İsa'nın da Ravhâ vadisinden geçerek hac ve umre yapacağına dair rivayetler,¹⁶ hac ibadetinin hem peygamberler tarihindeki yerini hem de kıyamete kadar sürecek olan evrensel boyutunu yansıtır. Bu tarihsel ve manevi süreklilik, hac ibadetinin sadece İslâm dini için değil, tüm peygamberlerin tebliğ ettiği ilâhî mesajın bir parçası olarak evrensel bir ibadet olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Böylece, Kâbe ve çevresindeki ibadet mahalleri, insanlık tarihinin ilâhî birliği ve Allah'a kulluk bilincinin en önemli sembollerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Hac, sözlük anlamı olarak; mutlak kasıt, yüceltilen şeye ulaşmayı çok istemek, saygı gösterilecek yer ve makamı ziyaret etmektir.¹⁷ Terim olarak ise; ibadet niyetiyle Şevval, Zilkade ve Zilhicce aylarında hac niyeti ile ihrama girerek Zilhicce'nin 9. (yani arefe) günü

¹⁰ el-Bakara 2/124-131.

¹¹ Ravhâ, Medine-Bedir yolu üzerinde Medine'ye 80 km. mesafede bir konaklama yeridir. Kuyu ve ağaçları ile dikkatleri çeken bu vadiye Hz. Peygamber vedâ haccında dinlenmiştir. bk. Rifat Oral, Peygamberimizle 27 Gün (Vedâ Haccı), 2. Baskı, (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 45-48.

¹² İşaret edilen rivayet şöyledir: “Ka'be'ye gitmek üzere olan ve her birinin kendisine göre telbiyesi olan 70 peygamber yalın ayak ve abalı bir şekilde Ravhâ'daki kayalığa uğramıştı. Yunus, Mûsâ ve İsa da onlardan biriydi.” bk. Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 1/66-73; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/138 (No. 5596); Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *el-Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed, (Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, 1404/1984), 7/562 (No. 4275), 13/201 (No. 7231); Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi, (Kahire: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1984), 17/16, (No. 12). Ayrıca iki dağ arasında kalan Mina'da “Sürar Mescidi” denilen yerde de 70 peygamberin bulunduğu rivayeti vardır. bk. Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî, *el-Câmi'* (Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef* içinde, nşr. Habîbürrahmân el-A'zamî), (Beyrut: y.y., 1403/1983), 11/450, (No. 20975); Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî, *el-Muvaṭṭa'*, nşr. Abdüvehhâb Abdüllatif (Kahire: y.y., 1382/1962), “Hac”, 430.

¹³ el-Bakara 2/18.

¹⁴ Hadiste ifade edilen esaslar, İslâm'ın temel ibadet ve inanç esaslarını açıklayan bir yapıdadır. Rivayete göre Allah Rasûlü (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “İslâm beş şey üzerine bina edilmiş (bir dindir): (Bunlar da) Allah'tan başka ilâh olmadığına şehadet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, Kutsal Mâbed (Kâbe) de hac yapmak ve Ramazan orucunu tutmaktır.” bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/363-364.

¹⁵ bk. Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 1/44-45; 2/13.

¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/272, 513; Müslim, “Hac”, 216.

¹⁷ bk. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd, *Cemheratü'l-Arab*, thk. Remzî Münîr el-Ba'lebekî, (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987), 1/86-87.

Arafat'ta belli bir süre durmaktan, Kâbe'yi ziyâret tavafı yapmaktan ibaret olan, mâlî ve bedenî bir ibadettir.¹⁸ Ayrıca Müzdelife vakfesi, Safa ve Merve arası sa'y, hedy kurban kesimi ve şeytan taşlama gibi ibadetler de bulunmaktadır. Umre ise insan ömrünü imar eden, günahları tamir eden ve insanı mamur hale gelmesinde katkısı olan Kâbe'yi tavaf, Safa ve Merve arası sa'y ile traş olmaktan ibarettir. Hac, gerekli şartları taşıyan mükelleflerin ömürde bir kez yerine getirdikleri farz bir ibadettir.¹⁹ Dolayısıyla Müslümanların hayatında çok büyük bir öneme sahiptir.

1988 yılında Ürdün'ün başkenti Amman'da gerçekleştirilen İslâm İşbirliği Teşkilatı toplantısında hac kotasının "ülke nüfusunun binde biri" olarak belirlenmesiyle²⁰ birlikte, farklı ülkelerde sıra usulü, mutlak kura veya katsayılı kura uygulamaları hayata geçirilmiştir. Bu uygulamalar, hac ibadeti için gerekli olan istitâat şartını taşıdığı halde hacca gidemeyen insanların sayısında artışa yol açmıştır. Bu durum, hacca gidebilme imkânını kaybeden bireylerin hac yükümlülüğünün devam edip etmeyeceği gibi önemli dini meseleleri gündeme getirmiştir. Özellikle, sıra beklerken hayatını kaybeden veya sağlık durumu nedeniyle hac ibadetini ifa edemeyen bireylerin durumu, dinin kolaylık prensibi çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi gereken bir konudur.

Hac ibadetine hazırlık sürecinde, özellikle iklim farklılıklarından kaynaklanan sağlık sorunları dikkat çekmektedir. Çok soğuk bölgelerden gelen hacı adaylarının uçakla Cidde'ye ulaşmasının ardından aşırı sıcak iklim koşullarına adapte olamaması ve hastalanması, önemli bir problemidir. İhrama kendi ülkelerinde giren hacı adaylarının, bu durumdan kaynaklanan sağlık sorunları nedeniyle hastaneleri doldurduğu ve bazı durumlarda hac ibadetlerini tamamlayamadan vefat ettikleri kaydedilmektedir. Bu bağlamda, Cidde'nin mîkât mahalli olarak kabul edilmesi yönünde fikhî bir çözüm geliştirilmesi, hem dini kolaylık prensibiyle uyumlu olacak hem de sağlık sorunlarını hafifletecektir.

Hac sırasında Arafat, Mina, Cemarât, Müzdelife, metaf ve sa'y alanlarındaki sınırlı kapasite nedeniyle oluşan yoğunluk, zaman zaman izdiham ve can kayıplarına yol açmaktadır. Bu bölgelerdeki ibadetlerin zamanlamasına ilişkin hükümler, zaten meşakkatli olan hac ibadetinin daha zor şartlar altında yerine getirilmesine neden olmaktadır. Dinin kolaylık ilkesine aykırı olan bu durum, ibadetin kolaylaştırılması yönünde adımlar atılmasını gerekli kılmaktadır. Hacı adaylarının hem fiziksel hem de ruhsal yüklerini azaltmaya yönelik çözümler, dini esaslarla uyumlu bir yaklaşım çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu bağlamda, mevcut ruhsatların modern şartlar ışığında birer azimet olarak değerlendirilebileceği tartışılmalıdır.²¹

¹⁸ bk. Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî (İbn Nüceym), *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*, (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2. Baskı, ts.), 2/330.

¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/255.

²⁰ Mehmet Bayyigit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 50.

²¹ Hac ibadeti, Suudi Arabistan topraklarında gerçekleştirildiğinden, organizasyon süreci her yıl Türkiye ile Suudi Arabistan arasında yapılan protokoller çerçevesinde yürütülmektedir. Türkiye'de hac organizasyonu resmi olarak Diyanet İşleri

Bu çalışma, mezhepler arası tartışmalara girmeksizin, kaynaklarda yer alan dini veriler ve hac tecrübelerini birleştirerek hac ibadetiyle ilgili tartışmalı konuları ele almayı ve çözüm önerileri sunmayı amaçlamaktadır. İbadetin tarihi, dini ve organizasyonel boyutlarıyla güncel sorunlarına değinerek, hac ibadetine daha verimli ve kolaylaştırılmış bir şekilde gerçekleştirilmesine katkı sunmayı hedeflemektedir.

Etik Beyan: Bu çalışma, bilimsel araştırma teknikleri ve akademik etik ilkelerine tamamen uyularak hazırlanmıştır. Çalışma sürecinde veriler üzerinde herhangi bir tahrifat veya çarpıtma yapılmamış, tüm veriler doğruluk ve güvenilirlik ilkelerine sadık kalarak toplanmış ve analiz edilmiştir. Araştırma, başka bir kaynaktan kısmen veya tamamen intihal edilmemiştir ve yayımlanmak üzere başka bir dergiye veya yayına gönderilmemiştir. Çalışma kapsamında kullanılan tüm kaynaklar, ilgili literatürden alınmış ve uluslararası akademik alıntı kurallarına uygun şekilde doğru bir biçimde referanslandırılmıştır. Literatür taraması yalnızca daha önce yayımlanmış ve kamuya açık olan veriler üzerinden yapılmış olup, araştırma süreci etik standartlara uygun şekilde yürütülmüştür.

2. HAC İBADETİNİN İFÂ EDİLME ZAMANI

Hac ibadeti, Mekke'ye gitmeye güç ve imkân bulabilen kimselere farz kılınmıştır.²² Namazın eda edilmesi için vakit şart olduğu gibi,²³ hac ibadetine de belirlenmiş olan hac ayları içinde yerine getirilmesi şarttır. Bu husus, Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça ifade edilmiştir ve hadîs-i şerîflerle de teyit edilmiştir. Nitekim Kur'ân'da "*Sana, hilâl şeklinde yeni doğan ayları sorarlar. De ki: Onlar, insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir,*"²⁴ buyrulmuş; yine bir başka âyette "*Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca niyet ederse (ihrama girerse), hac esnasında kadına yaklaşmak, günaha yönelmek ve kavgâ etmek yoktur,*"²⁵ şeklinde bir açıklama yer almıştır.

Hac ayları, Şevval ve Zilkade aylarının tamamı ve Zilhicce'nin ilk on günü olarak belirlenmiştir. Bu sürelerden önce hac niyetine girilmesi mümkün değildir; çünkü hac ibadetine rükünleri, belirli bir zaman ve mekânda ifa edilmesi gereken fiillerdir. Haccın en önemli rükünlerinden biri olan ihram, bu aylar içerisinde giyilir ve hac ibadetine niyeti edilir. Zilhicce'nin dokuzuncu günü olan Arefe, Arafat vakfesinin yerine getirildiği gündür. Zilhicce'nin onuncu günü ise nahr (kurban kesme) günü olarak anılır ve Kurban Bayramı'nın ilk günüdür. Bu tarihte, haccın temel fiillerinden biri olan ziyaret tavafı (ifada tavafı) icra edilmeye başlanır.²⁶

Başkanlığı tarafından gerçekleştirilmekte ve bu süreçte karşılaşılan sorunlara yönelik bilimsel çalışmalar düzenlenmektedir. Örneğin, 7-9 Temmuz 2006 tarihlerinde düzenlenen Hac Organizasyonu Sempozyumu, organizasyonel aksamalar ve fikhî meseleler üzerine yoğunlaşmıştır. Benzer şekilde, 1-3 Nisan 2021 tarihlerinde gerçekleştirilen Uluslararası Hac Sempozyumu, pandemi koşullarında ortaya çıkan çağdaş problemlerin ele alındığı verimli bir platform olmuştur.

²² Âl-i İmrân 3/97.

²³ en-Nisâ 4/103.

²⁴ el-Bakara 2/189

²⁵ el-Bakara 2/197

²⁶ Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkindî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1994), 1/390-391.

Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî (ö. 279/892), “Umre, kıyâmet gününe kadar haccın içine girmiştir,” şeklindeki hadisi yorumlarken, hac ayları içinde de umre yapmanın mümkün olduğunu belirtir. Bu görüş, Muhammed İdris eş-Şâfiî (ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İshâk b. Râhûye et-Temîmî el-Hanzalî (ö. 238/853) gibi âlimler tarafından da benimsenmiştir. Zira Câhiliye döneminde halk, hac aylarında umre yapmazdı. İslâmiyet’in gelişiyle birlikte hac aylarında (Şevval, Zilkade ve Zilhicce’nin ilk on günü) umre yapma imkânı sundu. Bu sebeple, hac için ihrama girecek kimsenin bu aylar içerisinde ihrama girmesi gerekmektedir.²⁷

Her ne kadar hac aylarında umre yapmak mümkünse de hac menâsikinın uygulandığı Arefe ve Kurban bayramı günlerinde umre yapmak Hanefîlere göre tahrimen mekruhtur. Cumhur (Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelîler) ise hacca niyet etmeyenlerin o günlerde umre yapmasını caiz görür. Hacca niyet eden kimselerle ilgili ise Mâlikîlere göre dördüncü günü güneş batıncaya, Şâfiîlere göre ise veda tavafı dışında haccın tüm menâsikini yapıncaya kadar bu kimseler umre yapamazlar.²⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de “*hac, bilinen aylardadır*,”²⁹ âyetinde geçen, “bilinen aylardan” kastedilen, Arapların Hz. İbrâhîm’den bu yana ifâ ettikleri hac ibadetini Şevval, Zilkade ve Zilhicce ayları³⁰ içinde gerçekleştirdiklerini göstermektedir. Bu aylar, ihrama girilerek hac ibadetinin başladığı ve uygulandığı zaman dilimleridir. Ayrıca Kur’ân-ı Kerîm’de “*bilinen aylar*” ifadesinin yanı sıra “*belirli günler*” ifadesi de yer almaktadır. Bu bağlamda “*bilinen aylar*”, hac için ihrama girilebilecek süreyi ifade ederken, “*belli günler*”, hac ibadetinin gerçekleştirildiği arefe, nahr (Kurban Bayramı’nın birinci günü) ve teşrîk (bayramın ikinci, üçüncü ve dördüncü günleri) günlerini kapsamaktadır.

Mezhep imamları Zilhicce ayı ve hac günleriyle ilgili bazı farklı yorumlar ortaya koymuşlardır. Bu görüşler ise üç maddede sunulabilir:

a. Hanefî ve Hanbelîlere göre hac ayları, Şevval, Zilkade ve Zilhicce’nin ilk on günüdür. Bu görüş, Ebû Amr eş-Şa’bî (ö. 104/722), Mücâhid el-Mekkî (ö. 103/721), İbrâhîm en-Nehâî (ö. 96/714) ve Dahhâk el-Belhî (ö. 105/723) gibi âlimler tarafından da benimsenmiştir.³¹ Ayrıca, bu

²⁷ bk. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd (Beyrut: Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, 1998), “Hac”, 89 (Hadis hasendir. Ayrıca bu rivâyet, Ebû Süfyân Sürâka b. Mâlik b. Cüşüm el-Kinânî el-Müdlîcî (ö. 24/645) ve Câbir b. Abdillâh b. Amr b. Harâm el-Ensârî’den (ö. 78/697) de nakledilir).

²⁸ Semerkandî, *Tuhfetü’l-fukahâ*, 1/392; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ’î’u’s-şanâ’îc fî tertîbi’s-şerâ’îc*, 2.baskı, (b.y.: Dâru’l-kütübî’l-İlmiyye, 1406/1986), 2/227.

²⁹ el-Bakara 2/197. Âyetin meâli şöyle verilebilir: “*Hac amellerinin (menâsikinın) vakti bilinen aylardır.*” “*Hac için ihram vakti malum olan aylar içindedir.*” “*Sadece hac ibadeti, bilinen bu aylarda ifâ edilir.*” Bu gerekçe ile İmam Mâlik hac ayları içinde umre yapmayı mekrûh addeder. Hz. Ömer ve Hz. Osman bu aylar içinde umreyi yasaklamışlardır. bk. Ebû’l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî (İbn Kesîr), *Tefsîru’l-Kurânî’l-azîm*, (b.y.: Dâru Taybe, 1999), 1/543; Ahmed Abdurrahman b. Muhammed es-Sâtî (Bennâ), *Bülûğu’l-emânî min esrârî’l-Fethi’r-rabbânî*, (b.y.: Dâru İhyâ’i’t-türâsî’l-Arabî, 2. Baskı, ts.), 11/118.

³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-şâhîh*, thk. Muhammed Nâsır, (Riyad: Dâru Turukî’n-necât, 1422), “Hac”, 37; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 1/122, (No. 180); a.mlf., *el-Mu’cemü’l-evsat*, thk. Târik b. İvazilleh -Abdülmuhsin el-Husynî, et-Tahhân, (Kahire: Dâru’l-Harameyn, ts.), 2/163, (No. 1584).

³¹ Kâsânî, *Bedâ’î’u’s-şanâ’îc*, 2/211.

husus İbn Mes'ud (ö. 32/652-653), İbn Abbâs, İbn Ömer (ö. 73/693) ve İbn Zübeyr (ö. 73/692)'den nakledilen rivayetlerle desteklenmektedir.³²

Hac ibadeti, belirli birkaç günde tamamlanabilmesine rağmen, haccın rükünlerinden biri olması nedeniyle sadece tayin edilen hac aylarında ihrama girilmesi gerektiği savunulmuştur. Bu görüş, İbn Abbâs, İbn Ömer, Câbir b. Abdillâh el-Ensârî (ö. 78/697), Mücâhid ve Şâfiî tarafından da desteklenmektedir.³³ Arafat vakfesi, Zilhicce'nin dokuzuncu günü (Arefe), ziyaret tavafı ise Zilhicce'nin onuncu günü (nahr/kurban bayramının birinci günü) yapılır. Hac ibadeti, namaz ve oruç gibi vakti belirli bir ibadet olduğundan, bu fiillerin belirtilen zamanlardan önce yapılması caiz değildir. Örneğin, Arefe gününden önce Arafat vakfesi, nahr gününden önce ziyaret tavafı yapılamaz.³⁴

Zilhicce'nin ilk on günü, haccın asgari sınırlarını ifade ederken, Zilhicce ayının tamamı hac aylarından sayılmıştır. Bu durum, ziyaret tavafının Zilhicce ayı sonuna kadar yapılabileceğini göstermektedir.³⁵ Bazı görüşlere göre ise ihrama hac aylarında girilmesi müstehap kabul edilmiş, senenin diğer günlerinde ihrama girmenin de mümkün olduğu belirtilmiştir. Ancak hac ayları dışında ihrama girmenin umre ihramı sayılacağı, dolayısıyla hac ibadeti için girilen ihram olmayacağı ifade edilmiştir.³⁶

b. Şâfiî Mezhebine Göre: Hac ayları, Şevval, Zilkade, Zilhicce'nin ilk dokuz günü ve Kurban Bayramı'nın birinci gününün gecesini kapsar.³⁷ Bu görüşe göre, ayette "aylar" ifadesinin çoğul olarak kullanılması, hac ayları Şevval ve Zilkade'nin tamamını, Zilhicce'nin ise yaklaşık üçte birlik bir kısmını kapsamaktadır.

c. Mâlikî Mezhebine Göre: Hac ayları Şevval, Zilkade ve Zilhicce olmak üzere tam üç aydır.³⁸ Bununla birlikte, Arafat vakfesi haccın vazgeçilmez bir rüknüdür ve belirli bir zaman diliminde yapılması gerekir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu husus açıkça belirtilmiştir: "Arafat'tan ayrılıp akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin ve O'nu size gösterdiği şekilde anın..."³⁹ Ayette geçen "bilinen gün" ifadesi, vakfenin belirli bir zaman dilimine tahsis edilmiş olduğunu

³² Buhârî, "Hac", 33. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), ilgili âyetlerin ardından İbn Ömer ve İbn Abbâs'tan yapılan nakillere yer vererek bu nakillerin ilgili hadisin hükmen merfû' kabul edilmesine ve hüküm vermede delil olarak değerlendirilmesine dayanarak olduğunu ifade etmiştir. bk. Buhârî, "Hac", 33. Ayrıca bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 5/190, (No. 5043); Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnâvût - Züheyr eş-Şâvîş, (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Baskı, 1403/1983), 7/34; Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali (İbn Hacer el-Askalânî), *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1397), 3/535-536.

³³ el-Bakara 2/189.

³⁴ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î*, 2/160, 211.

³⁵ Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*, Dâru'l-Fikr, ts., 3/17.

³⁶ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahşî, *el-Mebsût*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993), 4/61; Bâbertî, *el-İnâye*, 3/19; Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, (Beyrut: y.y., 2000), 4/320.

³⁷ Beğavî, *Şerhu's-sünne*, 7/34.

³⁸ Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (İbn Rüşd), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004), 2/90.

³⁹ Bakara 2/198.

vurgular. Dolayısıyla Arafat vakfesi olmadan hac düşünülemez, çünkü bu ibadet, belirlenmiş bir zaman ve mekân çerçevesinde gerçekleştirilmelidir.

Bu görüş farklılıkları uygulamada hacı adaylarına büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Şöyleki ziyaret tavafı yapamadan kadınların özel hallerinin başlaması veya izdiham ve aşırı sıcaklar nedeniyle hastalanma ve yaralanma gibi durumlarında hacılar Zilhicce ayı sonuna kadar ibadetlerini tamamlama imkânı bulabilmektedirler. Hac için ihrâma hac aylarında girilebilir. Ancak Arafat vakfesini arefe günü yerine getirmesi gerektiği için vakfenin bitiş zamanından önceki bir zamanda ihrama girmiş olması gerekir. Bu zamanların dışındaki ihram sadece umre ihramı sayılır.

3. HAC İBADETİNİN ERTELENMESİ İLE İLGİLİ FIKHÎ TARTIŞMALAR

Hac ibadeti, mükellefin, gerekli şartları taşıdığı ilk yılda mı yapılır, yoksa daha sonraki yıllarda yapılabilir mi? Bu hususta mezhepler farklı görüşler beyan etmişlerdir.

a. Haccın İlk Yılda Edâ Edilmesi Görüşü (Fevrilik):

Bazı İslâm âlimleri, gerekli şartları taşıyan bir kimsenin haccı, ilk imkân bulduğu yıl yerine getirmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu görüş, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Ebû Yusuf (ö. 182/798), Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin tercih ettiği bir görüştür. Bununla birlikte Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ve Şâfiî mezhebinden Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863) tarafından da bu görüş benimsenmiştir.⁴⁰

Delilleri:

1. İbn Abbâs'tan (r.a.) nakledilen bir hadiste, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kim haccetmek isterse acele etsin.”⁴¹ Başka bir rivayette ise bu ifadeye şu ilave yapılmıştır: “...Çünkü böyle bir kimse, belki hastalanabilir, bineğini kaybedebilir veya başka bir ihtiyaç ortaya çıkabilir (de haccını eda edemez).”⁴²

2. Hz. Ali (ö. 40/661) Allah Rasûlü'nün (s.a.s.) şu sözünü nakletmiştir:

“Kim, kendisini Beytullah'a ulaştıracak azık ve bineğe sahip olur da haccedemeden ölürse, Yahudi veya Hıristiyan olarak ölmüş gibi olur. Bu, Allah'ın Kitabında yer alan, 'Yoluna

⁴⁰ İbn Nüceym, *el-Baḥrür-r-râḥ*, 2/333; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali es-San'ânî eş-Şevkânî, *Neylül-evtâr*, (Beyrut: y.y., 1995, 4/303; Hüseyin b. Muhammed Saîd b. Abdilgânî el-Mekkî, *İrşâdül's-sârî ilâ menâsiki Molla Aliyy'i-kârî*, Mekke, 2009, 44.

⁴¹ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/225; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn, (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1992), “Menâsik”, 5 (No. 1732); Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, (b.y.: yy., 2000), “Menâsik”, 1; Hâkim Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, (Beyrut: y.y., 1990), 1/448; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *Kitâbü's-Süneni'l-kebir*, (Beyrut: y.y., ts.), 4/339-340.

⁴² bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/214, 323, 355; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 18/287, 296; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, (Riyad: y.y., 1981), 1; Bu ziyâde zayıftır. Çünkü ziyâdenin bulunduğu rivâyette İsmâil b. (Ebû) Halife Ebû İsrâîl el-Mülâî el-Absî bulunmaktadır. Bu zat hakkında ise tenkidler yapılmıştır. Zayıf biridir. bk. İbn Adiy, Nesâî, Cürcânî, Bûsîrî. Şevkânî, bu raviyi “sadûktur, hafızası zayıftır,” şeklinde tanımlar. bk. Şevkânî, *Neylül-evtâr*, 4/302; Ahmed b. Hanbel (*el-Müsned*, 1/313), İbn Abbâs'tan (r.a.) İsmâil Ebû Halife Ebû İsrâîl el-Mülâî'nin de bulunduğu bir isnadla, ancak farklı bir lafızla şöyle bir nakilde bulunur: “Hac farızasına acele ediniz. Zira sizden biri başına ne geleceğini bilemez.”

gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır' (Âl-i İmrân 3/97) buyruğunun gereğidir.”⁴³

Bu deliller,⁴⁴ şartları taşıyan bir kimsenin haccını geciktirmeden eda etmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu görüş, haccın ihmale veya ertelemeye gelmeyecek bir ibadet olduğunu vurgular.

b. Haccın İlk Yılda Edâ Edilme Yükümlülüğünün Bulunmaması Görüşü (Terâhî):

Terâhî görüşü, haccın hemen yerine getirilmesinin zorunlu olmadığını, ancak bu durumun haccı erteleme tavsiyesi anlamına gelmediğini ifade eder. Bu görüş, Şâfiî, Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (ö. 157/774), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) tarafından benimsenmiştir.

Delilleri:

1. Hz. Peygamber'in hicretin onuncu yılında hac ibadetini yerine getirdiği bilinmektedir. Ancak hac, hicretin altıncı veya dokuzuncu yılında kılınmıştır. Hicretin altıncı yılında nazil olan, “Haccı ve umreyi Allah için tam yapın”⁴⁵ âyetidir. Hicretin dokuzuncu yılında nazil olan ayet ise, “Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır”⁴⁶ âyetidir. Bu durum, Hz. Peygamber'in haccını bir özür nedeniyle geciktirdiği şeklinde açıklanmıştır. Hac âyetinin, hac aylarının son günlerinde nazil olması da bir erteleme sebebi olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Mekke'nin şirk unsurlarından temizlenmesi zarureti, haccın daha sonraki bir tarihte eda edilmesini gerekli kılmıştır.⁴⁷

⁴³ bk. Tirmizî, “Menâsik”, 3. Bu anlamda Ebû Ümâme Sudey b. Aclân'dan (ö. 86/705) nakledilen benzer bir rivayet vardır. bk. Dârimî, “Menâsik”, 1. Dârimî'nin Ebû Ümâme'den (r.a.) naklettiği bu rivâyetin senedinde yer alan Leys b. Ebî Süleym zayıftır. Şerik'in ise hafızası zayıftır. Münzirî, Ebû Ümâme'den nakledilen hadisin, Hz. Ali'den (r.a.) nakledilen hadisten daha iyi olduğunu, benzer üçüncü bir naklin de Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet edildiğini söyler. Bu tarikler birbirini kuvvetlendirir. Ve hasen li gayrihi konumuna yükselir. Bu rivâyet cumhurun delillerinden biridir. Bu da İbnü'l-Cevzî'nin *Kitâbü'l-Mevzuât*'ındaki hatasını ortaya koyar. Ukaylî ve Dârekutnî'nin: “Bu konuda sahih bir rivâyet yoktur,” sözüne de itibar edilmez. Çünkü hadisin sahih olmaması, hasen olmasına engel değildir. bk. Şevkânî, *Neylül-evtâr*, 4/302.

⁴⁴ Hac yolunda engelle karşılaşan bir kimsenin ihramdan çıkarak daha sonra haccını kaza etmesi gerektiğini ifade eden bir başka rivayet de bu görüşü desteklemektedir. Haccâc b. Amr en-Neccârî el-Ensârî (ö. 37/657), Allah Rasûlü'nden (s.a.s.) şu hadisi nakletmiştir: “Kim (hac yolculuğunda) ayağı kırılır veya topallaşırsa ihramdan çıkar. Bu kimse, daha sonra / bir sonraki yıl haccını kaza etmelidir.” bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/450; Dârimî, “Menâsik”, 57; Tirmizî, “Hac”, 96; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 43 “veya hastalanırsa” ziyadesi de bulunmaktadır; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (ö. 303/ 915), *Kitâbü's-Sünenü's-suğrâ (el-Müctebâ)*, thk. Abdülfettâh Ebû Çudde, (Haleb: y.y., 1986), “Menâsik”, 102; a.mlf. *Kitâbü's-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im, (Şuayb el-Arnâvût'un yöneticiliği ile), (Beyrut, y.y., 2001), 4/94; İbn Mâce, “Menâsik”, 85 (Seneddeki râvilerden “Ümmü Seleme'nin azadlığı Abdullah b. Râfî'nin Haccac b. Amr el-Ensârî'ye ihramlı kimsenin hacdan alıkonulması sorulduğu” ziyadesi bulunmaktadır.) Râvî bu hadisi Ebû Hüreyre ve İbn Abbâs'a (r.a.) da sorar, onlar da bu rivayeti doğrularlar.

⁴⁵ el-Bakara 2/196.

⁴⁶ Âl-i İmrân 3/97.

⁴⁷ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm eş-Şîrâzî, *el-Muhezzeb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiî*, (b.y.: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/362; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/390-391; Kâsânî, *Bedâ'iu's-şanâ'î*, 2/119-120; Ebû'l-Hasen Burhânüddîn el-Mergînânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyetü'l-mübtetâ*, thk. Talâl Yusuf, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.) 1/132; Bâbertî, *el-İnâye*, 2/413; Aynî, *el-Binâye*, 4/141.

Hz. Peygamber, hicretin dokuzuncu yılı Hz. Ebû Bekir'i hac emiri olarak görevlendirmiş, müşriklere yönelik ultiyatı bıldirmek üzere ise Hz. Ali'yi göndermiştir. Hz. Ali bu ultiyatı bıldirisinde cennete sadece müminlerin gireceğı, çıplak olarak hiç kimsenin Beytullah'ı tavaf edemeyeceğı, o yıldan sonra hacda Müslümanlarla kâfirlerin bir araya gelmeyeceğı ve Allah Rasûlü ile antlaşması olanların bu sözleşmelerinin süresi dolana kadar geçerli olacağı hususuna vurgu yapmıştır.⁴⁸

İlgili rivayetler ve fikhî görüşler çerçevesinde günümüz problemleri açısından baktığımızda, ülkelerin nüfuslarına bağılı olarak binde bir oranında kota uygulaması nedeniyle hacı adaylarının kura veya sıra sistemiyle belirleniyor olması, fevrilik görüşünün uygulanmasını zora sokmaktadır. Bu durumda, haccın yerine getirilebilmesi noktasında daha çok istitâat (güç yetirme) kavramını ön plana çıkarmaktadır. Çünkü kuradan ismi çıkmayan kişilerin diğere şartları taşısa da hemen hacca gitmesi mümkün görülmemektedir.

Netice itibarıyla, hac ibadetinin şartları içinde değerdendirilen istitâat kavramının ekonomik imkânların yanı sıra sosyal ve sağıık koşullarını da kapsayacak şekilde yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Hac ibadeti, malî yükümlülüğün yanı sıra fiziksel yeterliliğı de gerektiren bir ibadettir. Haccın meşakkatli bir ibadet olması göz önünde bulundurularak, tam teşekküllü, alanında uzman doktorlardan oluşan bir heyet tarafından hacı adaylarına “Hac ibadetini kendi başına yapabilir” şeklinde bir sağıık raporu gibi sıhhat yeterliliğini belgeleyen şartların da eklenmesi gündeme alınarak fevrî ve terâhîlik durumunun ve istitâat (güç yetirme) konusunun yeniden değerdendirilmesi gerekmektedir.

Bu yaklaşımlar, haccın hem mâlî hem de bedensel şartlarını sağıılamının önemini vurgulamakta ve modern şartlara uygun bir fikhî değerdendirme yapılmasını gerekli kılmaktadır.

4. MİKÂT SINIRLARI İLE İLGİLİ FIKHÎ TARTIŞMALAR

Mîkât lüğat itibarıyla, ihrama girme yeri ve zamanı demektir. Terim olarak, Mekke çevresinde çeşitli ülke ve bölgelerden hac ve umreye gelenlerin ihrâma girmeleri için belirlenen özel mekânlardır.⁴⁹ Mîkât mahalleri, hac ve umre ibadetinin başlangıç noktalarını ifade eden, ihrama girilmesi gereken özel alanlardır. Bu mahallerin sınırları, Hz. Peygamber'in ashabına öğrettiğı sağıık hadislerle net bir şekilde belirlenmiştir. Câbir b. Abdillâh,⁵⁰ İbn Abbâs,⁵¹ İbn Ömer⁵², Hz. Âişe (ö. 58/678),⁵³ ve Hâris b. Amr el-Bâhilî es-Sehmî'den⁵⁴ (r.a.)

⁴⁸ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/79, 2/299; Buhârî, “Salât”, 10; Müslim, “Hac”, 435; Tirmizi, “Hac”, 44; Dârimî, “Menâsik”, 74; Nesâî, “Menâsik”, 161; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/400.

⁴⁹ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'i*, 2/163-164; Ayrıca bk. Salim Öğüt, “Mîkât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 30/48.

⁵⁰ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Absî el-Kûfî (İbn Ebû Şeybe), *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsar*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût, (Riyad: Meketebetü'R-üd, 1409), 3/265.

⁵¹ bk. Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî, (Mısır, Dâru Hecer, 1419/1999), 4/336, (No. 2729); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/249 (2240); Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 8 (No. 1738, 1740). Ebû

nakledilen rivayetler, mîkât noktalarının hem coğrafi sınırlarını hem de ibadet açısından önemini ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in şu şekilde bir açıklama yaptığı rivayet edilmiştir:

Medineliler için Zülhuleyfe'yi, Şamlılar için Cuhfe'yi, Necidliler için Karnülmenâzil'i, Yemenliler için Yelemlem'i ihrama giriş yeri olan mîkât olarak belirledi. Belirlenen mîkâtlar, bu sayılan bölgelerin ve zikredilen yerlerden geçiş yapacak olan diğer beldelerin halkından hac ve umre niyeti ile gelenler içindir. Mîkât mahallerinin içinde yer alan bölgelerde oturanlar, bulundukları yerlerden, hattâ Mekkeliler Mekke'de kendi evlerinden veya Mekke'ye ihramlı olarak giren ve umresini tamamlayan kişiler ikamet ettiği yerden ihrama girerler.⁵⁵

İkamet yerlerine göre ihrama girilebilecek mîkât yerleri, hac ve umre ibadetine hazırlık sürecinde önemli bir yere sahiptir. Mekke ve Mina'da oturanlar için hac niyetinde harem, umre niyetinde hil⁵⁶ sınırıdır. Hil bölgeleri arasında ise en çok tercih edilenler Ten'im, Ci'râne, Hudeybiye ve Arafat'tır. Mîkât sınırları içinde yaşayanlar, ailelerinin bulunduğu yerden veya hil bölgelerinden diledikleri bir yerden ihrama girebilirler. Mîkât sınırlarının dışında kalan bölgelerde yaşayanlar, afâkiler olarak adlandırılır ve onlar için belirlenmiş mîkât yerleri şunlardır: Medineliler için Zülhuleyfe,⁵⁷ Şamlılar ve Mısırlılar⁵⁸ için Cuhfe,⁵⁹ Tâif ve Necidliler için Karnülmenâzil,⁶⁰ Yemenliler ve Tihâmeliler için ise Yelemlem⁶¹ ihrama giriş noktasıdır.

İraklılar (Basra, Kûfe) ve Uzak Doğu ülkelerinden gelenler için ihrama girilebilecek mîkât noktası olarak Zâtüürk (Darîbe olarak da bilinen yer)⁶² Akîk vâdisi belirlenmiştir. Akîk, özellikle doğudan gelenler için faziletli kabul edilmiştir. İbn Abbâs (r.a.), Hz. Peygamber'in

Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Müsned (el-Bahru'z-zehhâr)*, thk. Mahfuzurrahman Zeynullah vd., (Medine, Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1988-2009), 11/358.

⁵² bk. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 3/430, (No. 2033); Buhârî, "Hac", 5; Müslim, "Hac", 13-15; İbn Mâce, "Menâsik", 13; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8 (No. 1737).

⁵³ bk. Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8 (No. 1739).

⁵⁴ bk. Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8 (No. 1742).

⁵⁵ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/238, 344 "Doğu bölgesinden gelenler için Allah Rasulü Akîk'i mîkât olarak belirlemiştir"; Buhârî, "Hac", 5-13; "Cezâü's-sayd", 18; Müslim, "Hac", 11-12; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8; Tirmizi, "Hac", 17; Nesâî, "Menâsik", 19-23; Dârimî, "Menâsik", 4-5. İbn Abbâs'tan gelen bir rivayette şöyle geçer: "Doğu bölgesinden gelenler için Zâtüürk mîkât olarak belirlenmiştir." bk. Bezzâr, *el-Müsned*, 11/358; İbn Ömer'den nakledilen rivayet için bk. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 3/430, (No. 2033); Müslim, "Hac", 13-15; İbn Mâce, "Menâsik", 13; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8; İbn Ömer: *İnsanlar (mîkât tayin etmek için) Zâtüürk'i Karnu'l-menâzil'e kıyas ettiler* der." bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/3 (No. 4455); 2/181. Ayrıca bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 1/250, (No. 721); a.mlf., *el-Mu'cemü'l-evsat*, 7/260, (No. 7445); Müslim, "Hac", 18; İbn Mâce, "Menâsik", 13; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8; Nesâî, "Menâsikü'l-hac", 22, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî (İbn Ebî Âsım), *el-Âhâd ve'l-mesânî*, thk. Bâsim Faysal Ahmed, (Riyad: Dâru'r-râye, 1411/1991), 2/456, (No. 1257).

⁵⁶ Harem bölgesiyle, mîkât mahallerinin çevrelediği alan arasındaki bölgeye Hil bölgesi denir.

⁵⁷ Veya Âbâr-ı Ali, Akîk Vâdisi, *Mescid-i Şecera*: Mekke'ye 464 km. Tebük yolundan gelenler için mîkât sayılır.

⁵⁸ Nesâî, "Menâsik", 22.

⁵⁹ Veya "Mehyea / Mühyea (Mehîa), yâhut Râbiğ": Mekke'ye 187 km. bk. Müslim, "Hac", 14.

⁶⁰ Veya "es-Seylû'l-kebîr" denilen Tâif ile Mekke arasındaki bir kasabadır. Mekke'ye 75 km.

⁶¹ Veya Elemlem (Sa'diyye denilen yer): Mekke'ye 74 km. bk. Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8.

⁶² Mekke'ye 94 km. bk. Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8; Nesâî, "Menâsikü'l-hac", 19.

doğudan gelenler için Akîk'i mîkât olarak tayin ettiğini belirtmiştir.⁶³ Ancak, Zâtüürk ve Akîk arasındaki farklılıklar çeşitli rivayetlerle ele alınmıştır:

Bazı rivayetlerde bu mîkâtların doğrudan Allah Rasûlü tarafından belirlendiği ifade edilse de bu rivayetlerdeki “Zâtüürk” kısmının şâz olduğu kabul edilmiştir.⁶⁴ İslâm hukukçularının genel görüşüne göre, bu sınırları çizenin Hz. Ömer (ö. 23/644) olduğu belirtilmiştir. Örneğin, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, Hz. Ömer'in bu sınırları belirlediğini savunurken,⁶⁵ bir rivayette İbn Ömer (r.a.), insanların Zâtüürk'ı Karnülmenâzil'e hizalama yöntemi ile mîkât olarak belirlediğini ifade etmiştir.⁶⁶ Basra ve Kûfe fethedildiğinde Müslümanlar, yol üzerindeki zorlukları nedeniyle Hz. Ömer'e başvurmuş ve onun ictihadiyla Zâtüürk, onlar için mîkât olarak belirlenmiştir.⁶⁷ Sahâbeden Enes b. Mâlik (ö. 93/711-712) ve İbn Ömer bizzat bu bölgede ihrama girmiştir.⁶⁸

Fıkıh âlimlerinden Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Ahmed b. Hanbel, Zâtüürk'ı doğudan gelenlerin mîkâtı olarak kabul etmişlerdir. Özellikle Süfyân es-Sevrî, Akîk'ten ihrama girmenin müstehap olduğunu ifade etmiştir.⁶⁹ Buhârî şârihlerinden İbn Battâl (ö. 449/1057), bu görüşe katılan âlimlerden, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye el-Mervezî (v. 238/853) ve Ebû Sevr İbrâhîm b. Hâlid el-Kelbî el-Bağdâdî'nin (ö. 240/854) isimlerini vermiştir. Ayrıca İbn Battâl, İmam Şâfiî'nin, Akîk'ten ihrama girmenin daha faziletli olduğunu savunduğu; İbnü'l-Münzir en-Nisâbü'rî'nin (ö. 318/930) ise Akîk'ten ihrama girmenin daha faziletli olduğunu, ancak Zâtüürk'tan ihrama girmenin yeterli olduğunu belirttiğini zikretmiştir.⁷⁰

⁶³ Tirmizî, “Hac”, 17; Ebû Dâvûd, “Hac”, 8.

⁶⁴ Zâtüürk'ın bizzat Hz. Peygamber tarafından mîkât yapıldığı zikredilmektedir. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/78 (No. 5492): Suayb el-Anavût (ö. 2016) bu rivayetin tahririnde senedin sahîh olduğunu, ancak “Zâtüürk” kısmının şâz olduğunu belirtmiştir. Nevevî (ö. 676/1277) Câbir'den nakledilen rivayetin zayıf olduğunu söylemiştir. bk. Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzebe*, (b.y.: Dâru'l-fikr, ts.), 7/194.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *Tertîbü Müsnedi's-Şâfiî*, nşr. Yûsuf el-Hasenî, İzzet el-Hüseynî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1370/1951), 114-115; a.mlf., *el-Ümm*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410/1990), 2/150; Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr fi fikhî'l-İmâmî's-Şâfiî*, thk. Ali Muhammed – Adil Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1999), 4/67-69; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu Sahihi Müslim (el-Minhâc)*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1392), 8/81-82; Ebû'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *Tarhu't-tesrîb fi şerhi't-Takrîb*, (b.y.: Dâru'l-fikr'il-Arabî, ts.), 5/13; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 3/389-390.

⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/3.

⁶⁷ Buhârî, “Hac”, 13; Basra ve Kûfeli Müslümanlar Hz. Ömer'e gelip: “Ey Mü'minlerin emiri! Allah Rasûlü, Necd bölgesinden gelenler için Karnülmenâzil'i harem tayin etti ama yolumuza ters ve güçlük içeren bir yönde olması hasebiyle bizim için oraya gitmemiz zor olacaktır” dediklerinde Hz. Ömer: Yolunuz üzerinde Karnülmenâzil hizasına bakın” cevabını vererek ictihadı ile Zâtüürk'ı onlar için mîkât tayin etmiştir.

⁶⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/266.

⁶⁹ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstizkâr*, (Beyrut: y.y. 2000), 4/37; a.mlf., *et Temhîd limâ fi'l-Muvattai mine'l-meânî ve'l-esânîd*, (Cidde: y.y., 1990), 15/140.

⁷⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, (Riyad: y.y., 2003), 4/199; Aynî, *el-Binâye*, 4/158. İbn Battâl, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye el-Mervezî (v. 238/853) ve Ebû Sevr İbrâhîm b. Hâlid el-Kelbî el-Bağdâdî'nin (ö. 240/854) isimlerini zikreder.

Bu görüşler, Irak ve çevresindeki Müslümanların ihramla ilgili uygulamalarında bölgesel ihtiyaçlara ve kolaylığa göre şekillenmiştir.

Hac ibadetinde, belirlenen mîkât sınırlarına ulaşamayanlar için hiza hesaplamasıyla⁷¹ ihrama girme imkânı bulunmaktadır. Bu uygulama, Hz. Ömer'in "Mekke'ye giden yolunuz üzerinde Karnülmenâzil mîkât mahallinin hizasında bir yer tespit ederek orayı mîkât yapınız," şeklindeki sözü ve icraatıyla desteklenmektedir.⁷²

Tâif-Mekke arasında dağ yolunun açılmasının ardından, Karnülmenâzil ile Yelemlem arasındaki *Vâdimuhrim*, Suudi Arabistan'daki Suud Müftüsü Muhammed b. İbrâhîm Âlû Şeyh'in (ö. 1389/1969) 1389/1969 tarihli fetvası ile mîkât tayin edilmiştir. Fakat bu tespit hiza değerlendirmesi ile değil, *Vâdimuhrim*'in, Karnülmenâzil'in bir uzantısı ve es-Seylül'kebir'in başlangıç noktası olması göz önüne alınarak ve naslara uygun bir mîkât mahalli olarak tespit edilip ilan edilmiştir. Son yıllarda, muhtemel tartışmaların önüne geçmek adına *Vâdimuhrim* olarak bilinen bu yerin ismi, Karnülmenâzil olarak değiştirildi. Böylece, Tâif ile Mekke arasında yer alan dağ ve ova yolları, her ikisi de aynı isme sahip birer mîkât mahalli olarak hizmet vermektedir.

Mîkât sınırlarından önceki bir noktada ihrama girilebileceğine, bazı sahâbîlerin Şam, Basra ve Kudüs gibi yerlerde ihrama girmesi örnek olarak gösterilmiştir.⁷³ Kanaatimizce, ashâbın bu uygulamaları esas alınarak günümüzde, yolculuk süresi ve zorlukları dikkate alındığında, Türkiye'de de ihrama girilebileceği ifade edilebilir. Uygulamada hacı adaylarımız havalimanlarında ihrama girerek niyetlerini Cuhfe hizasında yapmaktadırlar.

Mîkât mahalleri, ihramsız geçilemeyecek yerler olarak belirlenmiştir. İbn Abbâs'tan gelen "Mîkâtı ihramsız olarak geçme!" rivayeti⁷⁴ bu kuralı desteklemektedir. Ancak, Mekke fethinde Peygamber Efendimiz ihramsız olarak başında bir miğferle Mekke'ye girmiştir.⁷⁵ Bu da cihad gibi farklı amaçlarla Mekke'ye ihramsız olarak girilebileceğinin caiz olduğunu göstermektedir. Umresini tamamlayarak Medine dönüşünde 90 km. mesafedeki Usfan'a ulaşan bir sahâbî, Medine'den gelen emir üzerine, yolundan dönerek tekrar Mekke'ye

⁷¹ Mîkât mahalleri Allah Rasulü tarafından ana geçiş noktaları için tespit edilmiştir. Ancak bu ana merkezlerin aralarında bir yoldan geldikleri takdirde Hz. Ömer'in gösterdiği mîkât tespit metodunda görüldüğü gibi en yakın mîkât mahallinin hizası esas alınır. Hz. Ömer Iraklılara "Mekke'ye giden yolunuz üzerinde Karnülmenâzil mîkât mahallinin hizasında bir yer tespit ederek orayı mîkât yapınız," sözü bu durumu vuzuha kavuşturmaktadır. bk. Buhârî, "Hac", 13.

⁷² Buhârî, "Hac", 13.

⁷³ Kâ'b b. Ucre el-Ensârî (ö. 52/672) ve İbn Mes'ûd Şam'da, İmrân b. Husayn el-Huzâî el-Ezdî (ö. 52/672) Basra'da, İbn Ömer ise Kudüs'te ihrama girmiştir. bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/124-125; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 18/107, (No. 204); Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/545, (No. 6027); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebir*, 5/30-31; Kudüs'te ihrama girmenin (annesinden doğduğu gibi mağfûr olacağına dâir) fazileti ile ilgili olarak Ümmü Seleme ve İbn Ömer'den (r.a.) hadisler de nakledilir: "Kim Beytü'l-Makdis'ten niyetlenerek ihrama girerse başışlanır." bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/299; Ebû Dâvûd, "Hac", 8; Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, (Beyrut: y.y., 2004, 2/283, (No. 211).

⁷⁴ bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* 11/435, (No. 12236. Sahâbe ve tâbiine nispet edilen sözler de vardır. bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/209. Atâ b. Rabah'a atfedilen bir söz de vardır. bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî el-Mısırî et-Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, (b.y.: Âlemü'l-kütüb, 1994), 2/263.

⁷⁵ bk. Buhârî, "Libâs", 17; Müslim, "Hac", 450.

ihramsız bir şekilde giriş yapmıştır. Nitekim konuyla ilgili olarak İbn Abbâs, sadece hac veya umre niyetiyle gelenlerin ancak ihramla giriş yapılabileceğini belirtmiştir.⁷⁶

Mekke'nin batısında yer alan Cidde, batıdan herhangi bir mîkât sınırı belirlenmediği için çoğu âlim tarafından hil bölgesinden sayılmaktadır.⁷⁷ Bir görüşe göre, Afrika, Avrupa, Amerika gibi bölgelerden gelen âfâkîler Cidde'de ihrama giremez. Kuzey ve batı istikametinden gelenlerin ise Cuhfe hizasını geçmeden ihrama girmeleri gerekir. Mekke'ye örfi olarak uzaklığı mîkât kabul edilen yerler göz önüne alındığında, Cidde de bu tür bir mîkât olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, mukim olan kişilerin o bölgenin mîkâtına uyması gerekmektedir.⁷⁸

Cidde'nin mîkât mahalli olarak kabul edilmesi yalnızca hiza hesabına dayalı bir değerlendirmeye ele alınmamalıdır. Günümüzde, hacı adaylarının çoğunluğu Cidde Havalimanı üzerinden Suudi Arabistan'a giriş yapmaktadır. Ancak, özellikle kış şartlarının zorlu geçtiği bölgelerden gelen hacı adaylarının, uçakta ihrama girmenin zorlukları, tavaf

⁷⁶ bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebir*, 5/289.

⁷⁷ Muhammed Emin b. Ömer el-Hüseynî ed-Dımaşkî (İbn Âbidîn), *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr şerhi Tenviri'l-ebâr*, (Beyrut: y.y., 1992), 2/476; Abdullâh b. Abdirrahmân et-Temîmî (İbn Câsir), *Müfîdül-enâm ve nûru'z-zalâm fî tahrîri'l-ahkâm li haccı beyti'llahi'l-harâm*, (Kahire: y.y., 1969), 1/59; Ebû'l-Hasen Ubeydullah b. Muhammed el-Mübârekfûrî, *Mirâtü'l-mefâtih şerhu mişkâti'l-mesâbih*, (Hindistan: idâretü'l-bûhusi'l-ilmîyye, 1404/1984), 8/353: "Âfâkî, öncelikle Huleys ve Cidde gibi hil bölgelerinden geçiş zamanında kasten bir yere yönelse ihramsız olarak geçişi o kimseye helaldir, geçebilir", 8/371; İmam Mâlik "Mısır, Şam vb. bölgelerden deniz yolu ile gelenler Cuhfe hizasına geldikleri zaman ihrama girerler," demiş, şarihlerinden Şeyh Muhammed el-Bennânî (ö. 1194/1780) ise ihrama giriş fiilinin karaya tehir edilmesini doğru bulmamıştır. Hıraşî (ö. 1101/1690) ise Deniz yolu ile sefer yapanlar mîkâtın hizasına gelince karaya kadar geciktirmeksizin ihramlarına girerler. Şayet zamanında girmeyip geciktirirlerse ceza olarak dem (küçükbaş hayvan) kurban kesmeleri gerekir. Ayrıca, gemide ihrama girilemeyeceğine dair de bir görüş nakledilir. İbn Hacer el-Mekkî (ö. 974/1566), Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605) vd. Hindistan ve Pakistan taraflarından deniz yolu gelen kişiler hac ve umre için ihramlarına Cidde'ye varmadan önce herhangi bir yerde girme mecburiyetleri yoktur, Cidde limanına inince ihramlarını giyebilirler, demişlerdir. Çünkü bu bölgelerden gelenlerin yolu üzerinde belirlenen beş mîkât mahallinden biri yoktur ve hiza imkânı da bulunmamaktadır. Ayrıca en yakın mîkât mahalli Mekke'ye iki merhaledir. Cidde de Mekke'ye iki merhalede bulunan bir yerdir. Dolayısıyla Cidde'de girmeleri gerekir, derler.

⁷⁸ Mekki, *İrşâdül's-sârî*, 110-118; Katar Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 1399 tarihli kararı ise naslara dayanmadığı için reddedilmiştir. (bk. Abdullah b. Abdirrahmân el-Bessâm, *Teysîru'l-allâm şerhu Umdeti'l-ahkâm*, (Kahire: y.y., 2006), 363; Cidde, Yelemlem ile Cuhfe hizasında yer aldığı ve Mekke'ye iki merhale uzaklıkta bulunmaktadır. Hanefilere göre bir kişi ister kara isterse deniz yolu ile gelsin, belirlenmiş mîkâtlarından bir mîkâta uğramadan geçecek olursa mîkâtlardan birinin hizasını girdiği noktada ictihad eder ve ihrama girebilir. Girmeden olursa elbette bud aha iyidir. Hizasını bilemeyecek olursa Cidde gibi Mekke'ye iki merhale olan yerler esas alınır. Şâfilerce de Cidde'nin batı tarafından deniz yolu ile gelenler için hiza kestirilemeyecek olursa Mekke'ye iki merhale uzaklık prensibi esas alınır. bk. İbn Câsir, *Müfîdül-enâm*, 59-60. Mezkûr gerekçelerle soğuk iklim bölgelerinden gelen hacıların sağlıklarını korumak amacıyla Cidde'de ihrama girilmesi dinen uygun görülmüştür. Cidde'nin mîkât sayılıp sayılamayacağına dair lehte ve aleyhte yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Lehte Adnan b. Muhammed Âlu Ar'ûr'un "*Edilletü isbâti en Cüdde mîkâtün*" çalışmasına İbrâhîm Subayhî'nin aleyhte "*el- Mesâilü'l-müşkile fî menâsiki'l-haccı ve'l-umre*" isimli reddiyesi vardır. Abdullah b. Zeyd Âlu Mahmud'un "*Cevazu'l-ihram fî Cüdde li rukkâbi't-tâirâti ve's-süfûni'l-bahriyye*", "*el-Muhtasar fî hukmi'l-ihrami min Cüdde*", Muhyiddin Kâdî'nin "*el-İhram min Cüdde li rukkâbi't-tâirât fî'l-fikhi'l-İslâmî*" ve Ca'fer b. Ebi'l-Lebenî el-Hanefî'nin "*Defu's-şiddeti yecüzü te'hîru'l-âfâkiyyi'l-ihramê ilâ Cüdde*" gibi çalışmalar lehte görüş beyan ederek bu konuya dair farklı bakış açılarını ortaya koymalarına rağmen; Suud Din İşleri Yüksek Kurulu "*Cüdde leyse mîkâten*" başlıklı fetvası ve İslâm Fıkıh Ansikolpedisi'nin 10.4.1402 tarihli kararı (3/1611) ile Cidde'nin mîkât olarak kabul edilmediği görüşünü desteklemektedir.) 2021 yılında düzenlenen Uluslararası Hac Sempozyumu'nda da Cidde'nin mîkât mahalli olabileceği savunulmuştur. bk. Huzeýfe Çeker, "Cidde Havalimanının Mîkât Mahallerine Göre Konumu." YouTube (Erişim 22 Ekim 2021, 18:04 dk.).

sonrası terleme ve sa'y alanındaki aşırı soğutma uygulamaları nedeniyle sağlık sorunları yaşadığı, hatta hastanelere başvurmak zorunda kaldığı gözlemlenmektedir. Bu zorlukların aşılması için, Cuhfe ve Yelemlem hizasına denk düşen Cidde Hac Terminali'nde ulemanın kararıyla bir mîkât mahalli belirlenmesi, hacı adaylarının karşılaştığı sıkıntıları önemli ölçüde giderecektir.

Daha kalıcı bir çözüm olarak, hacı adaylarının iniş yaptığı terminalin Cidde yerine Tâif'te inşa edilmesi önerilmektedir. Tâif terminaline iniş yapan hacı adayları, yol güzergâhında yer alan ve Hz. Peygamber'in belirlediği mîkât mahallerinden biri olan Karnülmenâzil'de ihrama girebilecek, böylece bu mesele kökten çözülebilecektir. Ancak, Tâif bölgesinde askeri üslerin bulunması nedeniyle bu öneri Suudi yetkililer tarafından sınırlı bir kabul görmektedir.

Alternatif bir çözüm ise hacı adaylarının Yenbû' veya Medine havalimanlarına yönlendirilmesidir. Medine'ye inen hacı adaylarının mîkât sorunu yaşamaması, bu yöntemin etkinliğini göstermektedir. Benzer şekilde, Mekke'ye doğrudan gidecek hacı adaylarının Yenbu' Havalimanı'na yönlendirilmesi, Cuhfe mîkât mahallinde ihrama girmelerini sağlayarak fikhî tartışmalara son verebilir. Bu teklifler, İslâm İşbirliği Teşkilatı toplantılarında Suudi Arabistan'a iletmeli ve konunun hassasiyeti vurgulanarak uygulanması teşvik edilmelidir.

5. MÜZDELİFE VAKFESİ İLE İLGİLİ FIKHÎ TARTIŞMALAR

Arafat vakfesinin ardından hacılar güneş batımıyla Müzdelife'ye hareket eder. Kur'ân-ı Kerîm'de, Arafat'tan ayrılıp Müzdelife'deki Meş'ar-i Harâm'da Allah'ı zikretme (vakfe yapma) hususu vurgulanmıştır.⁷⁹ Hanefîlere göre bu vakfe vacip, Şafîlilere göre sünnettir. Vakfe zamanı ise fecr-i sâninin doğuşundan güneşin doğuşuna kadar olan süredir.⁸⁰ Ancak hasta, yaşlı, zayıf veya izdihamdan etkilenecek kimseler için gece vakfe yapıp Müzdelife'den erken ayrılmaya izin verilmiştir. Hac esnasında Müzdelife'de vakfe yapmak, menâsikin önemli bir parçasıdır. Ancak, kalabalık, hastalık, yaşlılık ve benzeri mazeretler durumunda bu uygulamanın esnetilebileceği, Peygamberimiz'in (s.a.s.) sahâbeye tanıdığı ruhsatlarla açıkça görülmektedir. Rivayetlere göre, Sevde bint Zem'a'nın (ö. 23/644) (r.anhâ) Müzdelife'den erken ayrılma talebi, Rasulullah tarafından kabul edilmiş ve bu durum, bireysel durumların dikkate alınabileceğini göstermiştir.⁸¹ Bu rivayet, hac ibadetinde bireysel durumların dikkate alınabileceğini ve kolaylık sağlama prensibinin önemini ortaya koymaktadır. Aynı şekilde, mazeret beyan eden diğer sahâbîlerin de, izdiham ihtimaline karşı can güvenliğinin korunması amacıyla vakfelerini gece yapıp erkenden ayrıldığı aktarılmaktadır. Bu

⁷⁹ el-Bakara 2/198-199.

⁸⁰ Arefe akşamı Arafat'tan Müzdelife'ye gelen hacılar akşam ve yatsı namazını yatsı vakti içinde cem ederek kıldıktan sonra istirahat ederler. Bayramın ilk günü imsak vakti girer girmez gâles (henüz bir ağarmanın belirmediği karanlık) vaktinde sabah namazını kılarlar. Güneş doğuşuna kadar da Kuzah Dağı eteklerinde vakfelerini yaparlar. Güneşin doğuşu ile birlikte Minâ'ya hareket ederler. bk. Şâfiî, *el-Ümm*, 2/233; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 1/407; Kâsânî, *Bedâ'î'uş-şanâ'î*, 2/136; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/143-144; Aynî, *el-Binâye*, 4/232-234; Serahsî, *el-Mebsût*, 4/19; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 2/368.

⁸¹ bk. Buhârî, "Hac", 98; Müslim, "Hac", 293-295; Nesâî, "Menâsik", 214.

uygulamalar, İslâm'ın bireysel ihtiyaçlara duyarlı yaklaşımını ve kolaylaştırma prensibini yansıtmaktadır.⁸²

Normal süreçte, sabah namazının ardından vakfe yapılarak güneş doğmadan Müzdelife'den ayrılmak, Rasulullah'ın (s.a.s.) sünnetine uygun bir uygulamadır.⁸³ Ancak, mazeret sahiplerinin gece vakfe yaparak ayrılmaları, olası izdiham ve can kayıplarını önlemek açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu da, günümüzde hac idaresi tarafından alınan tedbirlerin, Peygamber uygulamalarıyla örtüştüğünü göstermektedir. Hac organizasyonunda izdiham ihtimalinin yüksek olduğu durumlarda, bireylerin güvenliğini sağlamak için Müzdelife'den erken ayrılma talimatları, hem şer'î kolaylık hem de pratik gereklilik açısından uygun bir çözümdür.⁸⁴

Netice itibarıyla; dinin temel ilkelerine bağlı kalarak Hz. Peygamber'in ruhsat uygulamaları doğrultusunda hareket etmek, can güvenliğinin öncelikli olarak ele alınmasını ve insan hayatının korunmasını merkeze alan bir yaklaşımla ibadetlerin daha güvenli ve kolay bir şekilde yerine getirilmesine imkân sağlayacaktır.

6. ŞEYTAN TAŞLAMA İLE İLGİLİ FIKHÎ TARTIŞMALAR

Hiz. İbrâhîm'in oğlu Hz. İsmail'i kurban etme hadisesi çerçevesinde zikredilen şeytan taşlama pratiği, sahih bir rivayet olarak İslâm geleneğinde yer bulmuş ve ibadet niteliği kazanarak Allah Rasûlü'nün uygulamalarıyla şekillenmiştir. Câbir b. Abdillâh'ın (r.a.) aktardığına göre, Hz. Peygamber, Kurban Bayramı'nın birinci günü (nahr günü) biniti üzerinde şeytan taşlama eylemini gerçekleştirmiş ve şöyle buyurmuştur: "İbadetlerinizin yapılış şeklini benden öğrenin. Zira bu haccımdan sonra bir daha hacedemeyebilirim."⁸⁵ Bu ifade, şeytan taşlama da dâhil olmak üzere hac ibadetinin tüm detaylarının Hz. Peygamber'in rehberliğinde şekillendiğini ve İslâm'ın ibadet esaslarının onun uygulamaları üzerinden öğrenilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

⁸² Mekki, *İrşâdü's-sârî*, 96-97.

⁸³ Urve b. Mudarris et-Tâî'den (r.a.) bu hususta şöyle bir rivayet de nakledilir: Ben Rasulullah'ın (s.a.s.) namaz için Müzdelife'de kaldığı bir sırada ona "Ey Allah'ın Rasûlü! Ben Tay dağından geliyorum. Hem devam, hem de kendim yoruldum. Vallahi, yanından geçtiğim her dağ ve taşın yanında vakfe yaptım. Acaba bu haccım sayılır mı? Allah Rasûlü (s.a.s.) şöyle buyurdu: "Kim şu bizim (sabah) namazımızda hazır bulunur, biz ayrılınca kadar bizimle vakfe yapar ve daha önce gece veya gündüz Arafat vakfesini de yapmış olursa, onun haccı tamam olur. İbadetini yerine getirmiş olur." bk. Tirmizî, "Hac", 57; Ebû Dâvûd, "Hac", 68; Nesâî, "Menâsik", 211. Bu rivayet Müzdelife vakfesinin vacip oluşunun delillerinden biridir. bk. Kâsânî, *Bedâ'î'u-ş-şanâ'î*, 2/135; Serahsî, *el-Mebsût*, 4/55; Amr b. Meymûn el-Evdî (ö. 74/693), Hz. Ömer'in Müzdelife gecesi şu sözüne şahit olur: "Câhiliye toplumu, güneş doğuncaya kadar (Müzdelife'den Mina'ya) akın etmez ve "Ey Sebir dağı gün ışığıyla aydınlan!" derlerdi. Allah Rasûlü (s.a.s.) onlara muhalefet etti ve güneş doğmadan önce Müzdelife'den ayrıldı." bk. Buhârî, "Hac", 100; Nesâî, "Menâsik", 203. Bu rivayet de müşriklere muhalefet ederek isfâr (ortalığın ağarışı) vaktinde henüz güneş doğmadan Mina'ya hareket edildiğini göstermektedir. bk. Aynî, *el-Binâye*, 4/238.

⁸⁴ Tarihte, Müzdelife-Mina arasında yaşanan izdihamlar nedeniyle meydana gelen can kayıpları, bu ruhsatların uygulanmasının önemini ve daha fazla esneklik sağlanmasının gerekliliğini ortaya koymuştur. 1990 ve 2015 yıllarındaki trajik olaylar, hac organizasyonunda kalabalıkların güvenli şekilde yönlendirilmesi gerekliliğini vurgulamış ve insan hayatını korumanın öncelikli bir ilke olduğunu yeniden hatırlatmıştır. Bu bağlamda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hacıların güvenliği için erken geçiş uygulaması, izdihamı azaltarak ölümlerin önüne geçilmesine katkı sağlamış ve diğer ülkeler için de örnek teşkil etmiştir.

⁸⁵ Müslim, "Hac", 310; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 77; Nesâî, "Menâsik", 220.

H. Âişe'den "Kâbe'yi tavaf, Safa ile Merve arasında sa'y ve şeytan taşlama, Allah'ın şanını yüceltmek ve yüce ismini anmak için yapılır" şeklinde gelen rivayet ise şeytan taşlama ibadetinin temel amacının manevi bir arınma ve Allah'a olan teslimiyetin bir tezahürü olduğunu göstermektedir.

Şeytan taşlama ibadeti, vakit olarak Kurban Bayramının birinci (nahr) günü, kuşluk vaktinde; teşrîk günlerinde ise güneşin zevalinden sonra yapılır. Bu vakitlerin tayini Câbir'den (r.a.) nakledilen bir rivayette belirtilmiştir.⁸⁶ Ancak Şeytan taşlama vakitleri Kurban Bayramının dört gününde de yapılabilir. Bayramın birinci günü Cemre-i Akabe (büyük şeytan) fecr-i sâni'den itibaren ertesi gün fecr-i sâniye kadar taşlanabilir. Bayramın ikinci ve üçüncü günü: Taşlama, zeval vaktinden gün batımına kadar yapılabilir. Zevalden önce taşlamaya cevâz verenler de vardır. Güneş batımından fecr-i sâniye kadar taşlama ise mekruh kabul edilmiştir. Bayramın dördüncü günü: Sadece Mina'da ikamet edenler veya bu bölgeden geçiş yapan hacı adayları, fecrden güneş batımına kadar şeytan taşıyabilirler.⁸⁷

Özel durumlarda şeytan taşlamayla ilgili Âsım b. Adiy'den nakledilen bir rivayet dayanak gösterilebilir. Bu rivayette Hz. Peygamber'in, deve çobanlarına Mina'da geceleme noktasında kolaylık sağladığı ifade edilmiştir. Onlara Nahr günü büyük şeytanın taşlanması, ikinci ve üçüncü gün ile nefr (Mina'dan ayrılış) gününde her üç şeytanın taşlanması emrini vermiştir.⁸⁸

İbn Ömer'in, şeytan taşlama sırasında izlediği yöntem bu ibadetin nasıl yapılacağına dair detayları barındırmaktadır. İbn Ömer, küçük şeytana taş atarken her bir taşın ardından tekbir getirmiş, ardından kibleye yönelerek uzun süre dua etmiştir. Orta şeytana taş attıktan sonra benzer şekilde dua etmiş ve kibleye yönelmiştir. Cemre-i Akabe olarak bilinen büyük şeytana taşları vadinin ortasından atmış, ancak burada dua için durmaksızın oradan ayrılmıştır. İbn Ömer, bu uygulamaları Hz. Peygamber'den aynen gördüğünü ifade etmiştir.⁸⁹ Bu, şeytan taşlama ibadetinin usulüne uygun bir şekilde yerine getirilmesi açısından örnek teşkil etmektedir.

Bu rivayetler, şeytan taşlama ibadetinin yalnızca şekli boyutunu değil, aynı zamanda onun arkasındaki manevi ve ahlaki gayeyi de anlamayı sağlamaktadır. Şeytan taşlama, Allah'a teslimiyetin, onun emirlerine bağlılığın ve nefsi olgunlaştırma gayretinin bir göstergesi olarak İslâm ibadet sisteminde önemli bir yere sahiptir.

Mina'da gerçekleştirilen şeytan taşlama menâsiki, Hac ibadetinin en kritik aşamalarından biri olup geçmişte yoğun izdiham ve buna bağlı can kayıplarıyla dikkat çekmiştir. Günümüzde ise, Hac Bakanlığı, bu tür olayların önüne geçmek amacıyla şeytan

⁸⁶ Tirmizi, "Hac", 59.

⁸⁷ Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ'*, 1/409; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'ic*, 2/137-139; Aynî, *el-Binâye*, 4/254; İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 2/375; Mekki, *İrşâdû's-sârî*, 333-347.

⁸⁸ Ebû Dâvûd, "Menâsik", 77.

⁸⁹ Buhârî, "Hac", 141.

taşlama bölgesinde önemli düzenlemeler yapmıştır. Bölgenin kapsamlı bir şekilde ışılandırılması sayesinde hacılar için gece saatlerinde de taşlama imkânı tanınmıştır. Ayrıca, her ülkeye belirli zaman dilimleri tahsis edilerek, hacı gruplarının düzenli ve sistemli bir şekilde şeytan taşlama alanına erişimleri sağlanmaktadır.

7. HEDY KURBANININ HAREM BÖLGESİ DIŞINDA KESİLİP KESİLEMEYECEĞİ İLGİLİ FIKHÎ TARTIŞMALAR

Hedy kurbanı, hac mevsiminde Allah'ın rızasını kazanmak, hac ibadetindeki bir eksikliği gidermek veya ihram yasaklarına riayet edilmemesi durumunda ceza olarak kesilmek üzere Harem bölgesine sevk edilen ya da bedeli gönderilen kurban türüne denir. Hedy kurbanı, yalnızca Harem Bölgesi sınırları içerisinde kesilmek üzere tahsis edilir ve bu yönüyle hac ibadetinin ayrılmaz bir parçasıdır.

7.1. Harem Bölgesi

Harem Bölgesi, Mekke ve Medine çevresindeki belirli bir alanı ifade eden, dini açıdan kutsal kabul edilen bir bölgedir. Bu iki bölgeye “Haremeyn” (iki harem bölgesi) adı verilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de Harem Bölgesi’nin özellikleri ve önemi çeşitli ayetlerde detaylı bir şekilde vurgulanmıştır.⁹⁰

Kâbe ve çevresi (beytullah), insanların toplanma mahalli ve güvenli bir bölge olarak tanımlanmıştır. Bu bölgenin temiz tutulması emredilmiş⁹¹ ve Hz. İbrâhîm ile oğlu Hz. İsmail’in Mekkeyi emniyetli kılma yönündeki duaları⁹² Kur’ân’da zikredilmiştir.

Kur’ân’da, Kâbe’nin “saygıya layık bir ev” olarak nitelendirilmesi ve haram aylar, hac kurbanları, boyunlarına gerdanlık takılmış kurbanların insanlara maddi ve manevi destek sağladığı⁹³ belirtilmiştir. Aynı zamanda, müşriklerin “pislik” olarak nitelendirilmesi nedeniyle Mescid-i Haram’a yaklaşmalarının yasaklanması⁹⁴ da bu bölgenin kutsallığını teyit eden bir husustur.

Allah’ın bir lütfu olarak, Mekke’ye dünyanın dört bir yanından çeşitli ürünlerin ve rızıkların taşındığı ifade edilmiştir.⁹⁵ Bu durum, Mekke’nin güvenli bir şehir olarak korunmasının ilâhî bir takdir olduğunu⁹⁶ göstermektedir.

Hz. İbrâhîm’in, ziraat yapılmayan bir vadi olarak tanımladığı Mekke’ye hayırlı nesillerin yerleşmesi ve bereketli rızıkların ulaşması yönündeki duası,⁹⁷ bu bölgenin dini ve ekonomik önemine işaret etmektedir.

⁹⁰ el-Bakara 2/125-126; İbrâhîm 14/35; el-Kasas 28/57; el-Ankebût 29/67; et-Tîn 95/1-3.

⁹¹ el-Bakara 2/125.

⁹² İbrâhîm 14/35, el-Bakara 2/126.

⁹³ el-Mâide 5/97.

⁹⁴ et-Tevbe 9/28.

⁹⁵ el-Kasas 28/57.

⁹⁶ el-Ankebût 29/67; et-Tîn 95/1-3.

⁹⁷ İbrâhîm 14/37.

Mekke'nin dokunulmazlığını koruma sorumluluğu, gerektiğinde savaarak savunmayı⁹⁸ da içermektedir. Bu durum, Harem Bölgesi'nin yalnızca dini değil, aynı zamanda siyasi ve askeri bir önem taşıdığını ortaya koymaktadır.

Hac ziyaretleri sırasında, başları tıraş edilmiş veya kısaltılmış şekilde korkudan uzak bir halde Mescid-i Haram'a girmenin mümkün olacağı, bu kutsal mekânın ziyaretçilere güven ve huzur sunduğu ifade edilmiştir.⁹⁹

Sonuç olarak hedy kurbanı ve Harem Bölgesi, İslâm'ın temel ibadetlerinden olan hac ve umre ile doğrudan ilişkilidir. Harem Bölgesi'nin dini önemi, tarihsel ve manevi boyutuyla Kur'ân-ı Kerîm'de defalarca vurgulanmış, bu kutsal alanın korunması ve temiz tutulması ilâhî bir sorumluluk olarak ifade edilmiştir. Bu bağlamda, hem Hedy kurbanı hem de Harem Bölgesi, Müslümanların ibadet bilinci ve toplumsal sorumluluklarını pekiştiren unsurlardır.

7.2. Mekke Haremi'nin Tanımı ve Sınırları

Harem-i Şerîf olarak bilinen Mekke'nin kutsal bölgesi, çeşitli yollarla belirlenen bir alandır. Medine yönünde Ten'im, Yemen tarafında Edâetü Libn, Cidde tarafında Hudeybiye, Tâif ve Arafat yolundaki Urane vadisi, kuzey doğusundaki Cî'râne, Zâtüirk yolunda Cebelünnekvâ, Karnulmenâzil yolundaki Cebelülmakta'a bu sınırları belirler. Ka'be'ye uzaklıkları ise 6-18 km. aralığındadır. Bu sınırlar, Hz. İbrâhîm'e Cebrâil aracılığıyla gösterilmiş ve Hz. Peygamber tarafından da kullanılmıştır.¹⁰⁰ Kur'ân'da "Ey Rabbimiz! Bizi sana boyun eğenlerden kıl, neslimizden de sana itaat eden bir ümmet çıkar, bize ibadet yer ve usullerimizi göster, tevbemizi kabul et; zira tevbeleri çokça kabul eden, çok merhametli olan ancak sensin"¹⁰¹ mealinde geçen âyet, bu sınırların belirlenmesindeki ilâhî müdahaleyi açıkça ortaya koymaktadır:

Hz. İbrâhîm ve oğlu Hz. İsmail'in yaptığı bu dua, hem Hz. Peygamber hem de ümmeti için bir hedef ve yol haritası olmuştur. Câbir (r.a.), Kurban Bayramının ilk günü, Hz. Peygamber'in binitinin üzerinde şeytan taşlarken, ümmetine şöyle hitap ettiğini nakletmiştir: "İbadetlerinizin yapılış şeklini benden alın. Zira bu haccımdan sonra tekrar haccedebileceğimi bilmiyorum."¹⁰²

Hz. Peygamber Mekke'nin fethinde, Mekke'nin Allah tarafından haram kılındığını belirttiği bir belgedir.¹⁰³ Allah Rasûlü'nün (s.a.s) Mekke'nin fethi sırasında söylediği bu söz, Mekke'nin kutsallığına ve dokunulmazlığına dair son derece önemli bir mesaj taşımaktadır. İfade, Mekke'nin kutsallığının insanlar tarafından değil, doğrudan Allah tarafından

⁹⁸ el-Bakara 2/191; en-Neml 27/91-92.

⁹⁹ el-Fetih 48/25-27.

¹⁰⁰ Abdurrezzak, *el-Musannef*, 5/25, (No. 8864). (Mekke'nin fethedildiği gün Allah Rasûlü Abdurrahman b. Muttalib b. Temîm'in dedesi Temim b. Esed'i yanına çağırarak Hz. İbrâhîm döneminde tespit edilen ama yerleri nerede ise kaybolma noktasına gelen harem sınırını yeniden işaretletmiştir. Ezrakî, *Ahâbâru Mekke*, 2/127.

¹⁰¹ Bakara 2/128

¹⁰² Müslim, "Hac", 310; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 77; Nesâî, "Menâsik", 220.

¹⁰³ Buhârî, "İmân" 38, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/31 (No. 16373);

belirlenmiş olduğunu ortaya koyar. Bu nedenle, Allah’a ve ahiret gününe iman eden kimselerin, bu mukaddes şehirde kan dökmemesi veya doğaya zarar vermemesi gerektiğini açıkça vurgulamaktadır.¹⁰⁴ Bu hadisteki ifadeler, Mekke’nin dokunulmazlığını ve kutsallığını vurgulayan önemli bir açıklamadır.

7.3. Hac ve Kurban İbadeti: Teolojik ve Toplumsal Boyutlar

Kur’ân-ı Kerîm, kurban ibadetinin önemini vurgularken, bunun Mekke'deki Kâbe'ye ve Harem Bölgesi'ne özgü bir uygulama olduğunu belirtmektedir. Kurban ibadetine ilişkin bazı ayetler, bu ibadetin sadece maddi bir yükümlülük değil, aynı zamanda manevi bir temizlik ve Allah’a yakınlaşma yolu olduğunu ifade eder. “Şüphesiz biz sana Kevser’i verdik. Şimdi sen Rabbine kulluk et (namaz kıl) ve kurban kes.”¹⁰⁵ “Biz, her ümmete - (Kurban kesmeye uygun) hayvan cinsinden kendilerine rızık olarak verdiklerimiz üzerine Allah’ın adını ansınlar diye - kurban kesmeyi¹⁰⁶ gerekli kıldık,”¹⁰⁷ mealindeki ayetler, Kurban ibadetinin Allah’a kulluğun bir gereği olarak gerçekleştirildiğini belirtmektedir.¹⁰⁸ “Ey iman edenler! Allah’ın (koyduğu, dinî) işaretlerine, haram aya, (Allah'a hediye edilmiş) kurbana, (ondaki) gerdanlıklara, Rablerinin lütuf ve rızasını arayarak Beyt-i Haram'a yönelmiş kimselere (tecavüz ve) saygısızlık etmeyin,”¹⁰⁹ mealindeki ayet ise Harem-i Şerîf’te kurban kesme ve bu ibadete saygı gösterme hususunun önemine dikkat çeker.

Hac ibadeti, Müslümanların hem bireysel hem de toplumsal düzeyde Allah’a yakınlaşma gayesiyle gerçekleştirdikleri önemli bir ibadettir. Kur’ân’da yer alan ayetler, hac ibadetinin bir parçası olarak kurban kesmenin gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır. Hac suresinde, insanların uzak mesafelerden hac için gelerek kurban ibadetini gerçekleştirmesi ve bu esnada Allah’ın adını anarak fakirlerle paylaşımında bulunması gerektiği vurgulanmaktadır.¹¹⁰ Bu, hac ve kurban ibadetinin, Allah’a ibadet etmenin yanında sosyal yardımlaşmayı da teşvik ettiğini göstermektedir.

¹⁰⁴ Buhârî, “İmân” 38; Müslim, “Hac”, 446; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/31-32 (No. 16376); 6/385 (No. 27164).

¹⁰⁵ el-Kevser, 108/1-2.

¹⁰⁶ “Mensek” kelimesinin çoğulu “menâsik”tir. Kurban anlamında kullanıldığı gibi, aynı zamanda ibadetler ve usullerinin (uygulanış biçimlerinin) genel başlığı olarak da kullanılır: “Ey Rabbimiz! Bizi sana boyun eğenlerden kıl, neslimizden de sana itaat eden bir ümmet çıkar, bize ibadet usullerimizi göster, tevbenizi kabul et; zira tevbeleri çokça kabul eden, çok merhametli olan ancak sensin.” (el-Bakara 2/128). Allah Rasûlü (s.a.s) de: “İbadetlerinizin yapılaş şeklini benden alın” buyurmuştur. Bu anlam âyet-i kerimelerde şöyle ifade edilir: “Hac ibadetlerinizi bitirince, babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir şekilde Allah’ı anın. İnsanlardan öyleleri var ki: Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver, derler. Böyle kimselerin ahiretten hiç bir nasibi yoktur.” (el-Bakara 2/200) “Biz, her ümmete, uygulamakta oldukları bir ibadet tarzı gösterdik. Öyle ise onlar (ehl-i kitap) bu işte sizinle çekişmesinler. Sen, Rabbine davet et. Zira sen, hakikaten dosdoğru bir yoldasın.” (el-Hac 22/67).

¹⁰⁷ el-Hac 22/34.

¹⁰⁸ Bir ayette Allah bir dua öğretir: “Benim namazım ve kurbanım, hayatım ve ölümüm, âlemlerin Rabbi olan Allah içindir.” bk. el-En’âm 6/162. Bu ayette namaz ile hayat, kurban ve ölüm arasında bir bağ kurularak Rabbe âit olduğu belirtilir. Kevser suresinde de “Rabbin için namaz kıl ve kurban kes” denilerek aynı ilişki kurulur. Dolayısıyla tüm ibadetlerin sadece Allah’a yapılması gerektiğini bildirir.

¹⁰⁹ el-Mâide 5/2, 97.

¹¹⁰ el-Hac 22/27-28.

Hedy kurbanı, özellikle hac sırasında ihram yasaklarının ihlali veya diğer belirli durumlar için bir kefarete olarak kesilir. Kur'ân, bu kurbanların kesileceği yer olarak Harem Bölgesi'ni işaret eder ve kurbanların belirlenen yere ulaşmasını zorunlu kılar.¹¹¹ Bu ibadet, Harem Bölgesi'nin kutsiyetini pekiştirirken, Allah'a itaatin ve kulluğun bir tezahürü olarak görülür. Aynı zamanda bu ibadet, bölgenin manevi ve sosyal önemini vurgulayan bir unsurdur.

Kurban kesmek, İslâm'da yalnızca bir ibadet değil, aynı zamanda toplumsal fayda sağlayan bir uygulamadır. Hac suresinde kurban ibadetinin yardımlaşma ve şükür bilincini güçlendirdiği ifade edilmektedir.¹¹² Kurban etinin paylaşımı, sadece bireysel ibadet sorumluluğunu yerine getirmekle kalmaz, aynı zamanda toplumdaki ihtiyaç sahiplerinin faydalanmasını sağlar. Bu, İslâm'ın sosyal adalet ve dayanışma anlayışını somut bir şekilde ortaya koymaktadır.

Mekke'nin bereketli bir belde haline gelmesi, Hz. İbrâhîm'in duasına dayandırılmaktadır.¹¹³ Bu dua, Mekke'yi hem manevi hem de maddi olarak bereketli kılmış ve kurban ibadetinin bu bağlamda anlam kazanmasını sağlamıştır. Mekke'de gerçekleştirilen kurban ibadeti, Allah'a yakınlaşma arzusunu simgelerken, bölgenin dokunulmazlık statüsünü ve İslâm dünyasındaki özel yerini de güçlendirmektedir.

Son olarak, Hedy kurbanlarının uluslararası kuruluşlar aracılığıyla fakirlere ulaştırılması, bu ibadetin evrensel yardımlaşma ve sosyal sorumluluk boyutunu pekiştirmektedir. İslâm hukukunun kurallarına göre, hac ve ceza kurbanlarının belirlenen şartlar çerçevesinde Mekke'de kesilmesi zorunludur. Bu ibadet, bireysel kulluğu toplumsal yardımlaşma ile birleştirerek İslâm'ın temel değerlerini yansıtan bir uygulama olarak anlam bulmaktadır.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Haz. Peygamber'in hayatında yalnızca bir kez gerçekleştirdiği hac ibadeti, tarih boyunca farklı yorumlara ve uygulamalara konu olmuştur. Değişen zaman ve koşullar, bu ibadetin ifasıyla ilgili çeşitli meselelerin gündeme gelmesine neden olmuştur. Özellikle son yıllarda Suudi Arabistan yönetiminin turist ve ticari vize uygulamaları ile birlikte zaten aşırı kalabalık olan hac mevsiminin daha fazla izdihama sahne olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla hac ibadetinin uygulanmasında problem teşkil eden aşırı kalabalığa meydan verilmemesi için ikinci kez veya yasal olmayan yollarla hacca gidilmemesi büyük önem arz etmektedir. Hac ibadeti, maddi ve bedensel yeterlilik gerektiren bir ibadet olduğundan, sağlık durumu veya fiziksel engeller gibi faktörlerin, bu ibadeti yerine getirme yükümlülüğüne etkisi tartışılmaktadır. İslâm'ın temel prensipleri çerçevesinde, hac yükümlülüğünün yerine getirilebilmesi için gerekli olan istitaat kavramı, yalnızca maddi imkânlarla sınırlı

¹¹¹ el-Mâide 5/95; el-Hac 22/33.

¹¹² el-Hac 22/34.

¹¹³ İbrâhîm 14/37.

tutulmamalı; bireyin fiziksel durumu ve sağlık koşulları da bu bağlamda değerlendirilmeli, sağlık sorunları olan bireyler için hac yükümlülüğünün ertelenmesi veya kaldırılması gibi esneklikler sağlanmalıdır. Bu doğrultuda, sağlık raporlarının hac başvurularında zorunlu hale getirilmesi gerektiği önerilmektedir.

Hac sırasında meydana gelen kalabalıklar ve izdihamlar, özellikle Müzdelife vakfesi ve Cemre-i Akabe taşlaması gibi ibadetlerin icrasında ciddi güvenlik sorunlarına yol açmaktadır. Geçmişte yaşanan can kayıpları, bu gibi durumların önlenmesi için daha sıkı güvenlik önlemleri ve organizasyonel düzenlemeler yapılmasını zorunlu kılmıştır. Modern teknolojilerin kullanımı ve insan akışını yönlendiren etkili planlamalar, bu risklerin azaltılmasına önemli katkılar sağlayabilir. Hac ibadetinin güvenliğini artırmak adına, mevcut mekânların yeniden düzenlenmesi ve hacı adaylarının daha sistematik bir şekilde yönlendirilmesi önemlidir.

Hac akışının büyük ölçüde Cidde üzerinden sağlanması, mîkât mahalli meselesini de gündeme getirmektedir. Özellikle soğuk iklimlerden gelen hacı adaylarının ihram giymekte zorlanmaları ve buna bağlı sağlık sorunlarının artması, bu konuda alternatif çözümleri gerekli kılmaktadır. Hac terminalinin Cidde'den Tâif'e taşınması, hem mîkât mahalli sorununu çözecek hem de hacı adaylarına önemli bir kolaylık sağlayacaktır. Bu öneri mümkün olmadığı takdirde, Cidde'nin Yelemlem ve Cuhfe hizasına denk gelen bir mîkât mahalli olarak kabul edilmesi, süreci kolaylaştıracak bir alternatif çözüm olabilir.

Arafat'ta gerçekleştirilen vakfe, haccın manevi boyutunu en iyi şekilde yansıtan unsurlardan biridir. Bu ibadet, hem ruhsal bir tecrübe sunmakta hem de mahşer gününün bir provasını temsil etmektedir. Şevval, Zilkade ve Zilhicce aylarında hacca niyet ederek yola çıkılmasının sağladığı geniş zaman aralığı, uzak bölgelerden gelen Müslümanların ibadetlerini zamanında ve rahat bir şekilde yerine getirmelerine imkân tanımaktadır. Bu düzenleme, haccın evrensel yönünü ve manevi anlamını daha da belirgin hale getirmektedir.

Hedy kurbanlarının kesilip fakirlere ulaştırılması, haccın toplumsal yönünü öne çıkaran bir uygulamadır. Özellikle İslâm Kalkınma Bankası gibi uluslararası kuruluşlar aracılığıyla kurban etlerinin fakir ülkelere ulaştırılması, bu ibadetin küresel dayanışma boyutunu güçlendirmektedir. Kurban ibadeti, sadece bireysel bir sorumluluk değil, aynı zamanda İslâm'ın sosyal adalet ve yardımlaşma anlayışını somutlaştıran önemli bir araçtır. Haccın bu yönü, Müslümanlar arasında birlik ve dayanışma bilincini artırmakta, küresel bir yardımlaşma pratiği olarak da anlam kazanmaktadır. Bu bağlamda, hac ibadeti, bireysel kulluk eylemini toplumsal sorumlulukla birleştiren ve İslâm dünyasının ruhani ve sosyal bütünlüğüne katkıda bulunan bir ibadet olarak dikkat çekmektedir.

Hac ibadetinin güncel sorunlarını ve çözüm önerilerini ele alan bu değerlendirme, İslâm dünyasının karşı karşıya olduğu pratik zorluklara ışık tutmayı ve bu kutsal ibadetin daha verimli ve etkili bir şekilde gerçekleştirilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Etik Kurul Beyanı

Bu çalışma, literatür taraması tekniğiyle gerçekleştirildiğinden, etik kurul onayına gerek bulunmamaktadır.

Çatışma Beyanı

“Hac İbadetinin Uygulaması İle İlgili Fıkıhî Bazı Tartışmalar” başlıklı başlıklı makale için yazarın diğer kişi veya kurumlarla herhangi bir çıkar çatışması ihtimali söz konusu olmadığı beyan edilmiştir.

Yazarlık Katkısı

Çalışma tek yazarlı olarak yürütülmüştür.

İTHAF /DEDICATION

“Bu çalışma, İsrail’in Gazze’deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail’in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail’in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir.

This article is dedicated to the scientists, students, health workers, religious officials, journalists, babies, children and innocent civilians who lost their lives as a result of Israel’s brutal, barbaric, inhumane and illegal attacks on universities, schools, hospitals, refugee camps, homes, mosques and churches in Gaza. Israel’s attempt to expel more than two million Gazans from their homes and lands is inhumane. All Israeli occupations and attacks that violate international law, human rights and freedoms are crimes and therefore Israel must be prosecuted.”¹¹⁴

¹¹⁴ Bu metnin alındığı makale için bakınız: Yılmaz Arı, “A Crime against Humanity and the Tragedy of Genocide: An Evaluation That Israel Should Be Sued for State Terrorism against Palestinians”, çev. Mustafa Turan, *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/2 (Dec. 2023), 461; Çalışmanın Türkçesini okumak için bk: Yılmaz Arı, “Bir İnsanlık Suçu Ve Soykırım Trajedisi: İsrail’in Filistinlilere Uyguladığı Devlet Terörü Nedeniyle Yargılanması Gerekliğine Dair Bir Değerlendirme”. *Darulhadis İslâmi Araştırmalar Dergisi* 5 (Aralık 2023), 22-44. Konunun önem ve güncelliğine binaen İsrailin Filistin topraklarında uyguladığı işgal ve soykırımın tarihine dair doyurucu bir çalışma için bakınız: Yılmaz Arı, “Gölgede Kalan Yıkım: İsrail’in Devlet Destekli Terörü Ve Soykırım Trajedisi Tarihi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Eylül 2024), 639-665.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnavud. 50 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. çev. ve thk. Rifat Oral – Süleyman Sarı. Konya: Ensar Yayıncılık, 2003.
- Arı, Yılmaz. “A Crime against Humanity and the Tragedy of Genocide: An Evaluation That Israel Should Be Sued for State Terrorism against Palestinians”. çev. Mustafa Turan. *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/2 (December 2023), 445-465. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10429568>
- Arı, Yılmaz. “Bir İnsanlık Suçu Ve Soykırım Trajedisi: İsrail'in Filistinlilere Uyguladığı Devlet Terörü Nedeniyle Yargılanması Gerektiğine Dair Bir Değerlendirme”. *Darulhadis İslâmi Araştırmalar Dergisi* 5 (Aralık 2023), 22-44. <https://doi.org/10.61216/darulhadisdergisi.1392165>
- Arı, Yılmaz. “Gölgede Kalan Yıkım: İsrail'in Devlet Destekli Terörü Ve Soykırım Trajedisi Tarihi”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Eylül 2024), 639-665. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1491769>
- Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2000.
- Bâbertî, Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd el-Mısırî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*, 10 cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- Bayyîğit, Mehmet. *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ. *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnâvût – Züheyr eş-Şâvîş, 15 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Baskı, 1403/1983.
- Bennâ es-Sââtî, Ahmed Abdurrahman b. Muhammed. *Bülâğu'l-emânî min esrârî'l-Fethî'r-rabbânî*. 24 cilt. b.y.: Dâru ihyâi't-türâsî'l-Arabî, 2. Baskı, ts.
- Bessâm, Abdullâh b. Abdurrahmân. *Teysîru'l-allâm şerhu Umdeti'l-ahkâm*. Kahire: y.y., 2006.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin. *Kitâbü's-Süneni'l-kebîr*. 10 cilt. Beyrut: y.y., ts.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr. *el-Müsned. (el-Bahru'z-zehâr)*. thk. Mahfuzurrahman Zeynullah vd., Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem. 1988-2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. Muhammed Nâsır. 9 cilt. Riyad: Dâru Turukî'n-necât, 1422.
- Çeker, Huzeyfe. “Cidde Havalimanının Mîkât Mahallerine Göre Konumu.” YouTube. 22 Ekim 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=haVy6-frQKM>
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer. *es-Sünen*. 5 cilt. Beyrut: y.y., 2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân et-Temimi es-Semerkindî. *es-Sünen*, b.y.: y.y., 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn. 4 cilt. (Beyrut: el-Mektebetü'l-ariyye, 1992.
- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî. 4 cilt. Mısır: Dâru Hecer, 1419/1999.
- Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî. *el-Müsned*. thk. Hüseyin Selim Esed. 13 cilt. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, 1404/1984.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Mekkî. *Ahbaru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âşâr*. thk. Rüşdî es-Sâlih. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Endelüs li'n-neşr, ts.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*. 4 cilt. Beyrut: y.y., 1990.

- İrâkî, Ebû'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Huseyn. *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb*. 8 cilt. b.y.: Dâru'l-fikr'il-Arabî, ts.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî el-Kurtubî. *el-İstizkâr*. 9 cilt. Beyrut: y.y., 2000.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî el-Kurtubî. *et Temhîd limâ fî'l-Muvattai mine'l-meânî ve'l-esânîd*. 26 cilt. Cidde: y.y., 1990.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr şerhi Tenvîri'l-ebsâr*. Beyrut: y.y., 1992.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef el-Kurtubî. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 10 cilt. Riyad: y.y., 2003.
- İbn Câsir, Abdullâh b. Abdirrahmân et-Temîmî. *Müfîdül-enâm ve nûru'z-zalâm fî tahrîri'l-ahkâm li hacci beyti'llahi'l-harâm*. 2 cilt. Kahire: y.y., 1969.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî el-Basrî. *Cemheratü'l-Arab*. 3 cilt. thk. Remzî Münîr el-Ba'lebekî. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, 1987.
- İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî ez-Zâhirî. *el-Âhâd ve'l-mesânî*. thk. Bâsim Faysal Ahmed. 6 cilt. Riyad: Dâru'r-râye, 1411/1991.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Absî el-Kûfî. *el-Kitâbü'l-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yusuf el-Hût. 7 cilt. Riyad: Meketebetü'r-Rüd, 1409.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1397.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kurâni'l-azîm*. 8 cilt. b.y.: Dâru Taybe, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 cilt. Riyad: y.y., 1981.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *el-Baḥrû'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*. 8 cilt, b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 4 cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvaṭṭa'*. nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf. Kahire: y.y., 1382/1962.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'i'u's-şanâ'ic fî tertibi's-şerâ'ic*. 7 cilt. b.y.: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve el-Basrî es-San'ânî. *el-Câmi'* (Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef* içinde). nşr. Habîbürrahmân el-A'zamî. Beyrut: y.y., 1403/1983.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed el-Basrî. *el-Hâvi'l-kebîr fî fikhî'l-İmâmi's-Şâfi'*. thk. Ali Muhammed – Adil Ahmed. 19 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1999.
- Mekkî, Hüseyin b. Muhammed Saîd b. Abdilgânî el-Haneffî. *İrşâdü's-sârî ilâ menâsiki Molla Aliyy-i-kârî*. Mekke: y.y., 2009.
- Mergînânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye fî şerhi Bidâyetü'l-mübtedî*. thk. Talâl Yusuf. 4 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Mübârekfûrî, Ebû'l-Hasen Ubeydullah b. Muhammed. *Mirâtü'l-mefâtih şerhu mişkâti'l-mesâbih*. 2. Baskı. Hindistan: İdâretü'l-bûhusi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, b. Müslim. *el-Câmi'u's-şâhih*. nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *Kitâbü's-Süneni'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün'im, (Şuayb el-Arnâvût'un yöneticiliği ile). 12 cilt. Beyrut: y.y., 2001.

- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb. *Kitâbü's-Sünenü's-suğrâ (el-Müctebâ)*. thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde. Halep: y.y., 1986.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn b. Şeref. *Şerhu Sahîhi Müslim (el-Minhâc)*. 18 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1392.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. 20 cilt. b.y.: Dâru'l-fikr, ts.
- Oral, Rifat. *Peygamberimizle 27 Gün (Vedâ Haccı)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- Öğüt, Salim. "Mîkât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/48. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Semerkindî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Tuhfetü'l-fukahâ'*. 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1414/1994.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 30 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris. *Tertîbü Müsnedi's-Şâfiî*. nşr. Yûsuf el-Hasenî, İzzet el-Hüseynî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1370/1951.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410/1990.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali es-San'ânî. *Neylül-evtâr*. 8 cilt. Beyrut: y.y., 1995.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *el-Mühezzeb fî fikhî'l-İmâm eş-Şâfiî*. 3 cilt. b.y.: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi, 25 cilt. Kahire: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1984.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. İvazilleh -Abdülmuhsin el-Husynî, 10 cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, ts.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî el-Mısrî. *Şerhu meâni'l-âsâr*. 5 cilt. b.y.: Âlemü'l-kütüb, 1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *es-Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd, 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1998.